

MALDARLIQ

Maldarlıq təsərrüfatının meydana çıxması və inkişafı daha çox qədim Şərqi ölkələrinin adı ilə bağlıdır. Bu mühüm sahənin təşəkkülü və sonrakı inkişafında Azərbaycanın da Qafqazla birlikdə öz yeri və töhfəsi vardır. Bir sıra təkzibedilməz dəlillərdən aydın olur ki, Qafqaz maldarlığın yaranmasının ilk vətənlərindən biridir. Maldarlığın ən mühüm həyati problem kimi inkişafı üçün Qafqaz regionunda daha əlverişli şərait olmuşdur.

Artıq Üst Paleolitə son mərhələsindən etibarən tədricən buzlaşmalar sona çatır və iqlim yenidən tədricən istiləşir. İqlimin dəyişməsi ilə əlaqədar heyvanat və nəbatat aləmi də dəyişərək təxminən müasir iqlim şəraitinə uyğun gəlir. Bu dövrdə ilk dəfə olaraq ən mühüm ixtira kimi ox və kaman meydana çıxır. F.Engels bu münasibətlə yazır: "Barbarlıq üçün dəmir qılınc və sivilizasiya üçün odlu silah nə idisə, vəhşilik dövrü üçün də yay və ox, eyni şey idi, yəni həlledici silah idi" [1]. Bu qiymətli silahlar vasitəsilə vəhşi heyvanları ovlamağa daha geniş imkan yaranır. Ovçuluğun inkişafı heyvanların əhliləşməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də heyvanların əhliləşməsi tədricən yeni bir təsərrüfat sahəsinin - maldarlığın yaranmasına səbəb olur.

K.Marks yazır: "Bəşər tarixinin ilk pillələrində daş, ağac, sümük və balıq-qulağından qayrılmış alətlərlə bərabər, insanın əhliləşdirdiyi, deməli, əmək sərf edib dəyişdirdiyi, bəsləyib yetişdirdiyi heyvanlar da əmək vasitəsi olaraq əsas rol oynayır" [2].

Bir sıra mühüm amilləri nəzərə alaraq maldarlığın əkinçilikdən bir qədər əvvəl yaranması ehtimalını irəli sürmək olar. Görünür, bu cəhət həm də heyvanların tutulub öyrədilməsinin nisbətən asan olması, onun saxlanması üçün az yem və zəhmət tələb etməsi, daha çox məhsul əldə edilməsi ilə də əlaqədar olmuşdur. Bu baxımdan F.Engelsin müddəası daha böyük maraq doğurur: "Ət yeyilməsi həlledici əhəmiyyəti olan iki yeni nailiyyətə: oddan istifadə edilməsinə və heyvanların əhliləşdirilməsinə gətirib çıxardı" [3].

Azərbaycanda başqa təsərrüfat sahələrilə yanaşı maldarlığın da inkişafı təbii-coğrafi şəraitlə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Coğrafi şərait insan cəmiyyətinin tarixi inkişaf prosesində həlledici rolə malik olmasa da, mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanda hələ ibtidai icma quruluşu dövründə coğrafi şərait əhalinin oturaq həyata keçməsinə və müxtəlif təsərrüfat və peşə sahələrilə məşğul olmağa daha çox təsir göstərmişdir. Bu da tamamilə qanunauyğun bir haldır. Məhsuldar qüvvələrin aşağı səviyyədə olması üzündən bu dövrdə insanlar təbiət qüvvələrindən daha çox asılı vəziyyətdə olmuşlar. Məhz buna görə də yerli tayfalar öz yaşayış məskənlərini, yaşayış və güzəranlarını coğrafi şəraitə daha uyğun və münasib olan yerlərdə inkişaf etdirməyi üstün tutmuşlar.

Mezolit dövründə ilkin izlərini açan maldarlıq Neolit dövründən yerli əhalinin

təsərrüfat məşğuliyyətində və güzəranında daha möhkəm yer tutmağa başlayır. F.Engelsin təbirincə... ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi və sürülərin saxlanılması o vaxtda eşidilməmiş sərvət mənbələri yaratmış və tamamilə yeni ictimai münasibətlər meydana gətirmişdi [4].

Maldarlıq təsərrüfatı Mis və Tunc dövrlərində daha da inkişaf etmişdir. Bu dövrlərdə Azərbaycanda əhalinin sayı əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli artmışdı. Əhali təsərrüfatla daha əhatəli şəkildə məşğul olmuşdur. Adətən, maldarlığın meydana çıxması və inkişafı kişi əməyinin məhsulu kimi qiymətləndirilir. Heç şübhəsiz, bu hal kişinin ictimai rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Tunc dövründə köçmə maldarlıq formasının geniş miqyas alması, cüt əkinçiliylə əlaqədar qaramaldan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilməsi, xırdabuynuzlu heyvanların maldarlıqda üstün rolu və bir sıra başqa amillər qadın əməyi rolunun nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur.

Təsərrüfat sahələrində baş verən irəliləyiş nəticədə maldarlığın əkinçilikdən ayrılmasını labüd etmiş, kişilərin ictimai həyatdakı rolunu ön plana çəkmişdir. Kişilərin təsərrüfat və ictimai həyatda mövqeyi xeyli yüksəlmişdir.

Engels qeyd edir ki, "Birinci böyük ictimai əmək bölgüsündən cəmiyyətin də iki sinfə birinci böyük bölgüsü, ağalarla qullara, istismarçılarla istismar olunanlara bölgüsü meydana gəldi [5].

Maldar tayfalarda müəyyən miqdarda mal-qara, süd, ət, yun, dəri və gön məhsulları artığı əmələ gəldi. "Əvvəllər mübadilə tayfalar arasında qəbilə ağsaqqalları vasitəsilə edilirdi; sürülər ayrıca bir mülkiyyətə çevrilməyə başladığıda isə, ayrı-ayrı şəxslər arasındakı mübadilə getdikcə daha üstün yer tutdu..." [6].

Azərbaycanda tayfa birləşmələri nəticəsində tədricən bir sıra qüdrətli dövlətlər yarandı və inkişafa başladı. Cənubi Azərbaycan ərazisində Manna, Midiya, Atropatena və Şimali Azərbaycanda Albaniya kimi zəngin ərazisi olan dövlətlərdə başqa təsərrüfat sahələrilə yanaşı, maldarlıq daha geniş miqyas aldı. Çoxlu qaramal naxırları, qoyun sürüləri ilə yanaşı, atçılıq və dəvəçilik ayrıca bir sahə kimi inkişaf etdi.

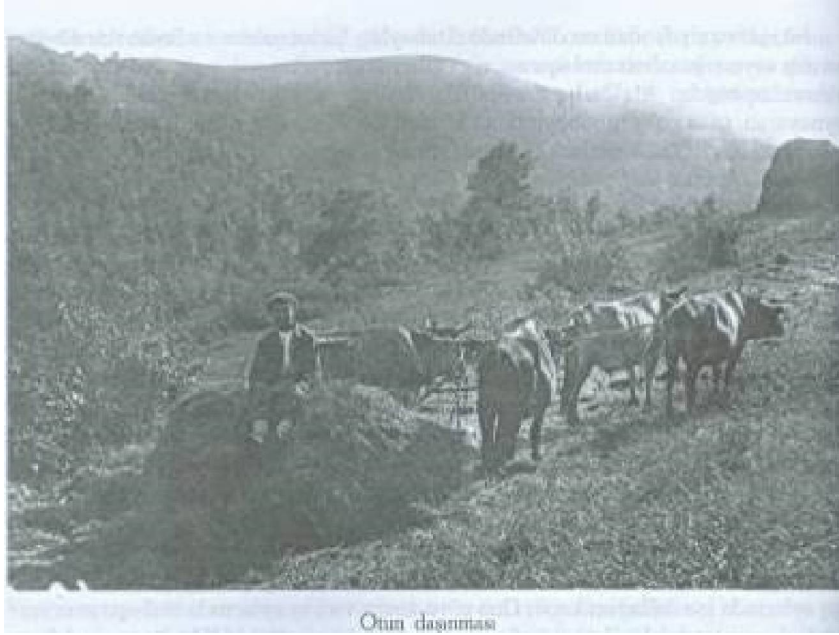
Eramızın əvvəllərindən etibarən Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında bir sıra mühüm dəyişikliklər baş verdi. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində yeni, daha mütərəqqi feodal istehsal münasibətləri meydana çıxır və formalaşır. Bu inkişaf özünü maldarlıq təsərrüfatında açıq-aşkar büruzə verirdi. Azərbaycanın geniş düzlərində, səfəli yaylaqlarında çoxlu qoyun sürüləri, naxırlar, ilxılar iri feodalların əlində cəmləşirdi.

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə Atabəylər, Şirvanşahlar və Səfəvilər dövlətlərinin saysız-hesabsız mal-qarası, cins atları və dəvələri geniş əraziyə yayılmış və şöhrət tapmışdır. Maldarlıq təsərrüfatı əhalinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayaraq, əsas gəlir mənbəyindən biri kimi üstün mövqeyə malik olmuşdur. Eyni vəziyyəti XVIII-XIX əsrlərə də şamil etmək olar.

* * *

Mal-qaranın lazımı qaydada alafı təmin edilməsi maldarların diqqətini cəlb edən mühüm işlərdən olmuşdur. Axtarışlardan aydın olur ki, Azərbaycan rəngarəng və zəngin bitki örtüyünə malik bir ölkədir. Qafqazın bitki örtüyünün altmış faizini özündə birləşdirən Azərbaycanda dörd mindən çox bitki növü mövcuddur [7].

Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarındakı əlverişli iqlim və bol çəmənliklər əsrlər boyu maldarlığın inkişafına əsaslı zəmin yaratmışdır. Subalp və alp çəmənliyi otlaqların maldarlıq üçün əvəzsiz yem mənbəyidir. Burada bitən çoxillik bitkilər növ müxtəlifliyi, keyfiyyətinin üstünlüyü və əhəmiyyətliyi ilə səciyyələnən əsas yem mənbəyi sayılır. Köçmə və yarımköçmə maldarlıq formaları şəraitində yaylaqlar və oradakı geniş örüşlər maldarlığın aparıcı təsərrüfat sahələrindən birinə çevrilməsinə az təsir göstərməmişdir.

Kiçik və Böyük Qafqaz dağları arasında yerləşən Kür-Araz ovalığı Şirvan, Mil, Qarabağ və Muğan düzənliklərinə bölünür. Bu yerlərin iqlimi yay aylarında isti, qış aylarında isə mülayim keçir. Ona görə də qış və yay aylarında mal-qaranın yerləşdirilməsi və bəslənməsi üçün ən münasib ərazi sayılır. Kür-Araz ovalığının torpaq örtüyü müxtəlif olduğu kimi, bitki örtüyü də öz zənginliyi və keyfiyyəti etibarilə üstünlük təşkil edir. Bu ovalıqda bitən səhra və yarımsəhra bitkiləri çoğan, qaraşoran,

sarıbaş, soğanaqlı, qırtığ, tonqalotu, quramat, Şərqi bozağı, çiling burnu, yovşan, çərən, qışotu, şahsevdi, daraqlı ayrıcın, qarağan, kəngiz, efmer bitkiləri və s. ilə daha zəngindir [8].

Bu otlaqlar mal-qaranın əsas qış yem mənbəyi hesab olunur. Bu geniş düzənliklərdə təkcə Azərbaycan deyil, qonşu ölkələrin də mal qarasının müəyyən hissəsi qışlayır, ona görə də Cənubi Qafqazda mal-qaranın, xüsusilə xırdabuynuzlu heyvanların qışlaqda saxlanıb-otarılmasında bu ərazi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Heç şübhəsiz, bu düzənliklərdə indi da izləri qalan və geniş ərazini əhatə edən qədim süni suvarma arxları əkinçiliklə yanaşı, maldarlığın da inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanın cənub-şərqi əhatə edən Talış dağ sistemi, Lənkəran ovalığı və Naxçıvan ərazisi maldarlığın inkişafına təsir edən geniş ötürümlərə malikdir. Lakin tarixən Cənubi Azərbaycan ərazisi daha geniş sahəni əhatə etmiş və öz zəngin təbiəti və maldarlıq üçün daha əlverişli olan otlaqlara malik bir ölkə kimi tanınmışdır. Bütövlükdə Azərbaycanın zəngin florası maldarlığın inkişafına əsaslı zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanda qoyun sürüləri demək olar ki, il boyu otlaq şəraitində bəslənirdi. Ona görə də qoyunçular alafə o qədər də böyük ehtiyac hissətmirdilər. Bir qayda olaraq, yaylaq və qışlaq şəraitində xüsusi ayrılmış yerdə və ya sahədə otlaqlar xam saxlanırdı. Bu xam otlaqdan sürü soyuqda ötürşə gedə bilməyəndə və ya qoyun xəstələnəndə, habelə bir sahə otarılıb tamamilə əldən çıxanda istifadə edilirdi. Lakin dağ və dağətəyi zonalarda qoyunçuluq təsərrüfatları qış aylarında alafdan istifadə edirdilər. Qış bərk gələndə, şaxtalar ara verməyəndə düzən ərazidə də alafdan istifadə edilirdi. Heyvan qışdan arıq çıxdıqda və döl şəraitində xırdabuynuzlu heyvanlara yumşaq ot, yonca, saman, arpa və kəpək verildirdi. Bu münasibətlə xalq arasında deyilir: "Qışda çör-çöp qoymaz sürü, yayda otdan doymaz sürü".

Ot, saman, yonca və arpa ən çox at ilxıları və qaramal naxırları üçün əvvəlcədən tədarük edilirdi. Tövlə şəraitində saxlanan at, inək və qoşqu heyvanları gün ərzində iki dəfə sulanırdı və bir neçə dəfə yemlə təmin edilirdi. Otun biçilməsində həlledici alət kərənti sayılırdı. Biçinçilər biçənəkləri biçir və otu yığırdılar. Bir qayda olaraq biçilmiş ot yerli iqlim şəraitilə əlaqədar bir-iki gün sahədə qalıb quruyurdu. Sonra qurumuş otu üst-üstə yığıb lodaya vururdular. Lodalardan "xorum", "xotma", "tapıl" düzəldilirdi. Sonra otu lazım olan münasib yerə daşıyırdı və taya vururdular.

Taya iki cür olurdu. Dairəvi şiş taya o qədər də iri olmayıb fərdi təsərrüfat üçün daha xarakterik idi. Belə tayalarda təxminən beş-altı araba ot olurdu. Tayanın oturacağına ağac düzür və ya daş qoyurdular ki, nəm çəkməsin. Lakin çoxlu at ilxısı və qaramal naxırı olan varlılar saxladıqları heyvana yaxın yerdə uzun tayalar vururdular. Belə uzunsov tayalara xalq arasında "ilan yalı" və ya "ilan beli" deyilirdi. Bu tayalar da münasib yerdə düzəldilir, üstünə iri daş, kərən və s. başqa ağır şeylər qoyulurdu ki, onu külək vurub uçurmasın. Dağ yerlərində alaf əsasən qara damlarda saxlanardı.

Ot və yoncadan başqa at və qaramalın bəsləməsində saman da əsas alaf növü sayılırdı. Taxıl döyüldükdən sonra sovrulmuş saman xüsusi düzəldilmiş samanlıqlara

Öt tayası, Qax.

Öt tayası

tökülür, qış zamanı hörmə çubuq səbətlərlə daşınaraq, heyvanlara verilirdi. Şübəsiz arpa-saman heyvan yemi kimi daha üstün tutulurdu. Arpa ən çox ata verilirdi. Minik qoşqu qüvvəsi kimi işlədilən və arıq düşən atlara arpa daha çox verilirdi.

QOYUNÇULUQ

Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulmuş yaya bənzər.
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər.

Azərbaycan həm də ən qədim qoyunçuluq ölkələrindən biri kimi tanınır.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti bu ərazidə maldarlığın, xüsusilə qoyunçuluğun yaranmasına və inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayan qəbilələrin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmaları onların məişətində böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə insanlar kollektiv şəkildə güzəran keçirsələr də maldarlıqda, xüsusilə ona qulluq etməkdə, bəsləməkdə əsas yeri kişilər tutmuşdur.

Azərbaycanda Neolit dövrünə aid bir sıra abidələrdə iri və xırdabuynuzlu heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Lakin bu heyvan sümükləri içərisində qaramal sümükləri daha çoxdur. Bu dövrdə oturaq maldarlıq forması şəraitində üstünlüyü qaramal təşkil etmişdir. Qoyunçuluq maldarlıq təsərrüfatında ikinci yeri tutmuşdur. Mal-qara əsas yaşayış yerinin ətrafındakı özlərdə otarılmış, axşamlar isə yaşayış yerində saxlanılmışdır. İbtidai icma quruluşunda yaşayan əhali xırdabuynuzlu heyvanların ətindən, yunundan, dərisindən, südündən istifadə etmiş və qismən də sümüyündən müxtəlif alətlər hazırlayıb məişətdə işlətmişlər. Qoyunçuluq Eneolit və Tunc dövrlərində daha da inkişaf etmişdir. E.ə. V-II minilliklər arasında qoyunçuluq təsərrüfatı xeyli genişləndirilmiş və ümumi Azərbaycan miqyasında maldarlıq təsərrüfatında birinci yerə çıxıb bilmişdir. Şübhəsiz ki, bu, bir sıra obyektiv səbəblərlə əlaqədar olmuşdur.

Sarıyer yaylağı, Tatarlar kəndi.

E.ə. IV milliyin sonundan II minilliyin ortalarınaqədər qoyunçuluq dövrünə görə xeyli inkişaf etmiş, qoyun sürülərinin sayı artmış və maldarlıq təsərrüfatında aparıcı sahəyə çevrilmişdi.

E.ə. IV-II minilliklərdə əhalinin əvvəlki dövrə nisbətən xeyli artımı, iqtisadi əlaqələrin və mübadilənin nisbətən genişlənməsi xırdabuynuzlu heyvan sürülərinin sayının artmasına şərait yaratdı.

Heyvan sürülərinin artırılması, otlaq yerlərinin genişləndirilməsi və qorunması, həmçinin sürülərin saxlanılması əsasən kişilərin öhdəsinə düşürdü. Bu münasibətlə F.Engels yazırdı: "Sürülər yeni peşə vasitələri idi: onların ilkin əhliləşdirilməsi, sonra da onlara baxılması kişinin işi idi" [8].

Azərbaycanda yaşayan əhali e.ə. IV-II minilliklərdə xırdabuynuzlulardan əsasən ətlək, südlük, yunluq və mübadilə üçün istifadə etmişlər. Həmin dövrdə qoyunçuluğun birinci yerə çıxmasına köçmə maldarlıq formasının yaranmasının və inkişaf etməsinin də az təsiri olmamışdır.

E.ə. I minillikdən etibarən ibtidai icma quruluşu dağılmış və tədricən ilk sinifli cəmiyyət yaranmışdır. Bu dövrdə qoyunçuluq daha da inkişaf etdirilmiş və əhalinin təsərrüfat məişətində müstəsna rol oynamışdır.

Cənubi Qafqazda qoyunçuluğun inkişafı barədə Urartu mixi yazılarında xeyli məlumat vardır. Həmin mixi yazılarda xəbər verilir ki, Menuanın oğlu I Argişti Manna və Buştu ölkələrinə dəfələrlə etdiyi hücum zamanı çoxlu xırdabuynuzlu heyvan sürüləri aparmışdır. I Argişti e.ə. 780-ci ildə Manna ölkəsinə hücum edərək 33203 baş, 779-cu ildə Manna və Buştu ölkələrinə hücum etdiyi zaman 36830 baş, 777-ci il isə həmin ölkələrdən 19550 baş xırdabuynuzlu heyvan aparmışdır [10].

E.ə. VIII əsrin ortalarında I Argiştinin oğlu II Sardurun Cənubi Qafqaza bir il ərzində etdiyi yürüşlər zamanı 214700 baş xırdabuynuzlu heyvan apardığı göstərilir [11]. "Avesta"-nın bir qədər sonrakı dövrlərə aid hissələrində 10 minə qədər xırdabuynuzlu heyvanların qurban kəsilməsi qeyd edilir [12]. Bir halda ki, qurbanlara bu çoxluqda heyvan kəsilmiş, onda burada yüz minlərlə xırdabuynuzlu heyvanın saxlanılması aydın olur.

E.ə. I millikdən eramızın III əsrlərinə qədərki dövrə aid bir sıra arxeoloji abidələrdən tapılan xırdabuynuzlu heyvan skeleti, onların bu və ya digər abidələr üzərində təsviri qoyunçuluğun dövrünə görə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərən əsas amillərdəndir. Lakin qoyunçuluğun inkişaf etməsinə baxmayaraq, qədimdə cinsləşmə prosesi son dərəcə ləng gedirdi. İstehsal münasibətinin dövrünə görə aşağı səviyyədə olması, əhalinin bu sahədə empirik təcrübəsinin azlığı yeni cins yetişdirmək işini xeyli çətinləşdirirdi. Mütəxəssislərin osteoloji materiallar üzərində apardıqları tədqiqlərindən aydın olur ki, əsrlər keçsə də cinsləşmədə dəyişikliklər çox az olurdu. Lakin təbii-coğrafi şəraitə uyğun davamlı heyvan cinsləri formalaşmalı idi. Tez-tez baş verən müharibələr zamanı əldə edilən heyvan sürülərinin bir-birinə qarışması və iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi də yeni heyvan cinsinin yaranmasına imkanı artırdı.

Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən osteoloji qalıqların az bir qisminin tədqiqindən aydın olur ki, qədim Mingəçevir quyuqlu qoyunu müasir bozaq qoyunlarla, keçiləri isə müasir yerli Azərbaycan cinsilə çox yaxınlıq təşkil edir. Lakin bunların arasında müəyyən fərq də vardır. Qədim Mingəçevir qoyun və keçiləri Azərbaycanın müasir qoyun və keçilərinə nisbətən gödək-ayaqlı, iribədənli və çəkisi etibarilə ağır olmuşdur [13].

Eramızın III-V əsrlərindən Azərbaycanda feodalizm cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafı dövründə qoyunçuluğun da əvvəlki dövrə nisbətən xeyli inkişaf etdiyini sübut edən lazımi qədər sübutlar vardır. Hətta əsrlər boyu Azərbaycana edilən arası kəsilməyən hücumların əsas səbəblərindən biri burada maldarlığın, xüsusilə qoyunçuluğun dövrünə görə yüksək səviyyədə inkişafı olmuşdur. Feodal hakimiyyəti dövründə qoyunçuluq daha da inkişaf etmişdir. Belə bir şəraitdə yeni yarımköçəri maldarlıq forması meydana çıxmışdır. Bu formanın təxminən feodalizmin Azərbaycanda təşəkkül tapıb inkişaf etdiyi bir dövrdə yaranmasını ehtimal etmək olar. Lakin bu forma XI-XIII əsrlərdə daha geniş şəkildə almış və sonrakı əsrlərdə öz mövqeyini xeyli gücləndirmişdir.

Eramızın IX-XII əsrlərində Azərbaycan şəhərləri daha da inkişaf edirdi. Bu şəhərlərdə toxuculuğun inkişafı xeyli genişləniirdi. Bu da, heç şübhəsiz, xammalın bolluğu ilə əlaqədar idi. Qoyunçuluğun inkişafı şəhər sənətkarlarını yun ilə təmin edirdi. Şəhərlərin məşhur bazarlarında yunla yanaşı, həm də xırda buyuzlu heyvanlar satılırdı. Bu cəhətdən Bərdənin Gülsara bazarı daha məşhur idi. Eramızın X əsridə yaşayan ərəb alimi İbn Hövqəlin verdiyi məlumat, yalnız ticarətin deyil, həm də qoyunçuluğun dövrünə görə yüksək səviyyədə olduğunu sübut edir. O yazır ki, Bərdənin Gülsara bazarında bir dəfəyə bir milyon baş xırdabuynuzlu heyvan satılırdı [14]. Doğrudur, bu rəqəmdə xeyli şişirdilmə halları vardır. Lakin bu dəlil Azərbaycanda sayagəlməz heyvan sürülərinin olmasına işarədir. Eramızın 664-cü ilində Cavanşir hunların Albaniyadan apardıqları 120 min baş xırdabuynuzlu heyvanları geri qaytarmışdır [15]. Deməli, həmin dövrdə Azərbaycanda çoxlu heyvan sürülərinin olması halı heç cür şübhə doğura bilməz.

Azərbaycanda orta əsrlərdə qoyunçuluq təsərrüfatının araşdırılmasında "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Əsasən maldar əhalinin həyatından bəhs edən bu abidə təxminən eramızın X-XI əsrlərinə aid hadisələrlə əsləşir. Bu əsərdə xırdabuynuzlu heyvanlar haqqında məlumat daha ətraflıdır. Əsərdə Salur Qazanın on min qoyunu olması faktı qoyunçuluq təsərrüfatı baxımından böyük marağa səbəb olur [16].

Əsasən köçmə və yarımköçəri maldarlıq formasına əsaslanan qoyunçuluq təsərrüfatı sonrakı əsrlərdə də durmadan inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycan ərazisinin bir sıra guşələrində orta əsrlərə aid qoyun, qoç və quzudan ibarət daş heykəllərin varlığı, xırdabuynuzlu heyvan təsvirləri onun müqəddəs heyvan sayılması, həm də aparıcı təsərrüfat sahələrindən biri olmasını təsdiqləyir. Lakin bu inkişaf özünü XIX əsrdə daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu dövrdə xırdabuynuzlu

heyvanların sayı əvvəlki əsrlərlə müqayisə edilməz dərəcədə artmışdı. Qoyunçuluqda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi. XIX əsrdə iqtisadiyyatda ikinci yeri tutan maldarlıq təsərrüfatında xırdabuynuzlu heyvanların mövqeyinin daha üstün olduğunu sübut edən çoxlu dəlillər vardır.

XIX əsrin birinci yarısında xırdabuynuzlu heyvanların sayı və tutduqları mövqeləri haqqında verilən məlumatlar tam olmasa da, müəyyən mülahizələr söyləməyə imkan verir. 1843-1851-ci illərdə Azərbaycanın bir sıra qəzalarında xırdabuynuzlu heyvanların sayı müxtəlif olmuşdur. Məsələn, 1843 və 1851-ci illərdə Quba qəzasında müvafiq olaraq 159419 və 147296 baş, Bakı qəzasında 50841 və 27125 baş, Şamaxı qəzasında 133201 baş, [17] Şəki qəzasında 18500 və 32620 baş, Şuşa qəzasında 79114 və 307562 baş, Lənkəran qəzasında 35842 və 60000 baş [18] xırdabuynuzlu heyvan olmuşdur. XIX əsrin ən mühüm qoyunçuluq ərazisindən biri, heç şübhəsiz, Yelizavetpol ərazisi olmuşdur. 1845-ci ildə Yelizavetpol qəzasında xırdabuynuzlu heyvanların sayı 441180 başa çatdırılmışdı [19]. Naxçıvan qəzasında isə xırdabuynuzlu heyvanların sayı 1844-cü ildə 34616 baş, 1849-cu ildə 42668 baş olmuşdu. Deməli Naxçıvan qəzası göstərilən dövrdə bu sahədə başqa qəzalardan xeyli geridə qalırdı. Bu sahədə Cəfər-Balakən dairəsi daha böyük üstünlük qazanmışdı. Burada 1845-ci ildə 185780 baş xırdabuynuzlu heyvan olmuşdur [20].

Bu göstərilən dəlillər Azərbaycanda XIX əsrin birinci yarısında qoyunçuluğun nə dərəcədə yayılıb inkişaf etdiyini sübut edir. Lakin həmin dövrdə Azərbaycanda daha çox xırdabuynuzlu heyvan olduğunu qeyd etmək olar. Siyahının tam aparılmaması, müəyyən ərazidə qoyunların siyahıya düşməməsi, bəzən də bu işə qeyri-normal hal kimi baxılması qoyunçuluğun ümumi inkişaf dinamikasını aydınlaşdırmağa imkan vermir.

XIX əsrin ikinci yarısında xırdabuynuzlu heyvan köçmə və yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan əhali arasında mühüm rol oynayırdı. Bu maldar əhali əsasən

qoyunçuluqla məşğul olurdular.

XX əsrin 60-cı illərində Bakı quberniyasında 1445092 baş qoyun olduğu qeyd edilir [21]. Yelizavetpol quberniyasında isə bu, 1150500 baş olmuşdur [22]. Lakin XIX əsrin 90-cı illərində qoyunçuluq təsərrüfatında nəinki inkişaf, hətta xeyli tənəzzülün olduğu aydınlaşdırılmışdır. 1894-cü ildə Bakı quberniyasında 1016443 baş, Yelizavetpol quberniyasında isə 1163878 baş qoyun olduğu göstərilir [23]. Qoyunçuluq təsərrüfatındakı bu gerilik Azərbaycanın başqa yerlərində də müşahidə edilmişdir. Şübhəsiz, bu geriləmənin bir sıra obyektiv səbəbləri olmuşdur. Bunlardan da ən əsasları köçmə və yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan əhəlinin müəyyən qisminin təcridən oturaq həyata keçməsi, əkinçiliklə əlaqədar qaramal və atdan qoşqu vasitəsi kimi istifadəyə tələbin daha çox artması və s.-dir.

XX əsrin əvvəllərində də qoyunçuluq təsərrüfatı əhəlinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamaqda davam edirdi. Qışlaq və yaylaq şəraitində bəslənən xırdabuynuzlu heyvanların otarılan örüşləri mülkədarların və dövlətin əlində cəmlənmişdi. Kəndlilər, daha doğrusu, tavanasız və ortabab maldarlar otlaqlardan icarə yolu ilə, ya da pul ödəməklə istifadə edə bilirdilər. Lakin elə varlı kəndlilər var idi ki, onların hər birinin ixtiyarında 15-20 sürü qoyun var idi [24]. Azərbaycanın qərb zonasından toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, bu tərəflərdə 4-5 min baş qoyunu olan onlarla varlı kəndli olmuşdur. 2-4 sürüsü olan kəndlilər isə daha çox idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan üzrə qoyunçuluq təsərrüfatında birinci yeri Yelizavetpol quberniyası tuturdu. Bu quberniyada həmin dövrdə 1,5-2,5

Dag köcü. İmişli rayonu (Saxanlı kəndi).

Dag köcü. Bilasvar rayonu.

milyon baş qoyunun olduğu qeyd edilir [25]. Əgər 1902-ci ildə Bakı quberniyasında 868806 baş qoyun var idisə, həmin ildə Yelizavetpol quberniyasında qoyunların sayı 1774919 başa çatırdı. Əgər 1913-cü ildə Bakı quberniyasında 903534 baş qoyun var idisə, həmin ildə Yelizavetpolda bir milyondan çox, daha dəqiq desək, 1262780 baş qoyun var idi [26]. Yeri gəlmişkən bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz qoyunçuluq təsərrüfatında Azərbaycan birinci yeri tuturdu. Bu da, heç şübhəsiz, bu ərazinin əlverişli iqlimi, zəngin və keyfiyyətli bitki örtüyü, yaylaq və qışlaq şəraiti qoyunçuluğun inkişafına imkan yaratmışdı. Başqa ev heyvanlarına nisbətən yemə az tələbkar olan qoyun həm də çətin şəraitə dözümlüdür. Qoyunun az zəhmət və az xərclə bəslənməsi və bol məhsul verməsi də mühüm şərtidir. Qoyun həm də artımlı heyvandır. Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, yaxşı qulluq edilmiş ana qoyuna vaxtında fəraş qoç qatılsa 12-13 ay ərzində iki dəfə bala almaq mümkündür. Belə şəraitdə çox vaxt əkiz bala alma halları da olur. Təxmini hesablamalara görə əlverişli şərait və xüsusi bəsləmə nəticəsində hər yüz qoyundan 110 və ya 120 baş bala almaq olur. Ona görə də xalq qoyunçuluq təsərrüfatına yüksək qiymət verərək

Qoyunun oldu on,
Gey qırmızı don.
Qoyunun oldu əlli,
Adın oldu bəlli.

Qoyunun oldu yüz,
Gir içində üz.
Qoyunun oldu min,
Köhlənini min demişlər.

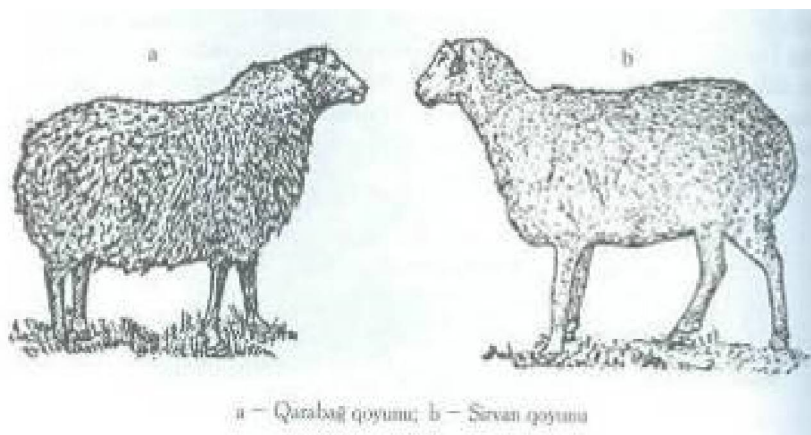
Qoyun cinsləri. Cənubi Qafqazda qoyunçuluğun beşiyi sayılan Azərbaycanda onlarla qoyun cinsi olmuşdur. Bu cinslərin əksəriyyəti tarixən yaranmış və inkişaf etmiş cinslərdir. Bu cinslər xarici görünüşü, yununun keyfiyyəti, südü, çəkisi və başqa nişanələrinə görə bir-birilərdən fərqlənir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yetişdirilən müxtəlif qoyun cinsləri əsasən yağlı quyruqlu olub, ətlik, südlük, yunluq və satış üçün istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda şöhrət tapan, qədim və ən geniş yayılan qoyun cinslərindən biri Qarabağ qoyunudur. Qarabağ qoyun cinsi Dağlıq Qarabağ, Kəlbəcər, Gürcüstan, Ağdam, Cəbrayıl, Mil və Muğan düzlərində daha geniş intişar tapmışdır. Belə bir fikir var ki, "Qarabağ qoyunu yerli qoyun cinsilə Ön Asiya quyruqlu qoyun cinsinin cütləşməsindən əmələ gəlmişdir" [27]. Bu cins yaraşığıl görkəmi, yağlı quyruqluluğu, şirin əti və nisbətən zərif yunu ilə səciyyələnir. Bu

cins doğuma da çox həssasdır. Əgər faraş və düzgün döl edilərsə, Qarabağ qoyunu ildə iki dəfə bala verə bilər. Qarabağ qoyunu dözümlülüyü, yorulmadan uzaq yol getməsi, qış şəraitinə və alafın azlığına qane olması ilə də fərqlənir [28]. Qarabağ cinsi bozaq, Şirvan və başqa yerli qoyun cinslərinin təşəkkül tapmasında ana cins rolunu oynamışdır [29].

Azərbaycanın qoyun cinsləri arasında Qarabağ qoyun cinsi diri çəkisinin çoxluğu ilə də diqqəti cəlb edir. Bu cinsdən olan qoyunların çəkisi 45-50 *kq*, erkəkləriniki isə 60-65 *kq-dan* çox olur. Lakin bu cins qoyunların yunu nisbətən az olur. İldə 32 *kq* süd verən hər bir ana qoyundan orta hesabla 2,4 *kq*, erkəklərdən isə 3,5-3,7 *kq* yun qırılmaq olur [30]. Şübhəsiz, Qarabağ qoyunlarının belə az yun verməsinə onların qarınaltı yununun gödək, bəzən də açıq olması və boynunun təxminən yarısına qədərini yunsuz olmasının da təsiri vardır.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Ağcabədi rayonunun Qaradolaq kəndində Qarabağ qoyunlarının xüsusi bir cinsi kimi formalaşa bilməyən qaradolaq qrupu yaranmışdır [31]. Qaradolaq qoyunu XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində Qarabağın bir sıra yerlərində geniş yayılmış və bir sıra üstünlüklərinə görə şöhrət tapmışdır. Bu qoyun Qarabağ qoyun cinsinə xas olan əsas xüsusiyyətlərini saxlayaraq ondan caydaq, çəkisinin ağırlığı və yununa görə fərqlənmişdir. Qaradolaq ana qoyunlarının çəkisi orta hesabla 60-70 *kq*, erkəklərinin çəkisi isə 70-90 *kq-a* qədər olur. Lakin onların içərisində 90-110 *kq* və daha artıq olanı da məlumdur [32].

Qaradolaq kəndindən bu münasibətlə toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, qaradolaq qoyunlarının göstərilən üstünlükləri onların xalq empirik üsulu ilə seçilib bəslənilməsi və yerli şəraitin daha əlverişliliyindən irəli gəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qaradolaq qoyununun formalaşmasında türkmən qoyununun da xeyli təsiri olmuşdur. Qocalar belə nəql edirlər ki, qaradolaq türkmən qoyunlarının cütləşməsindən yaranmışdır. Bu təsir Abşeronun Qala qoyunu vasitəsilə keçmişdir.

Şirvan qoyun cinsi də Azərbaycanda ən qədim cinslərdən olub, adını yarandığı və geniş yayıldığı ərazidən götürmüşdür. Ləzgi və Qarabağ qoyunlarının cütləşməsindən yaranan bu qoyun cinsinin bir sıra xarakterik nişanələri vardır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu cinsə xalq arasında "dönmə" cins deyilməsi onun göstərilən qoyun cinslərindən yaranması ilə əlaqədardır.

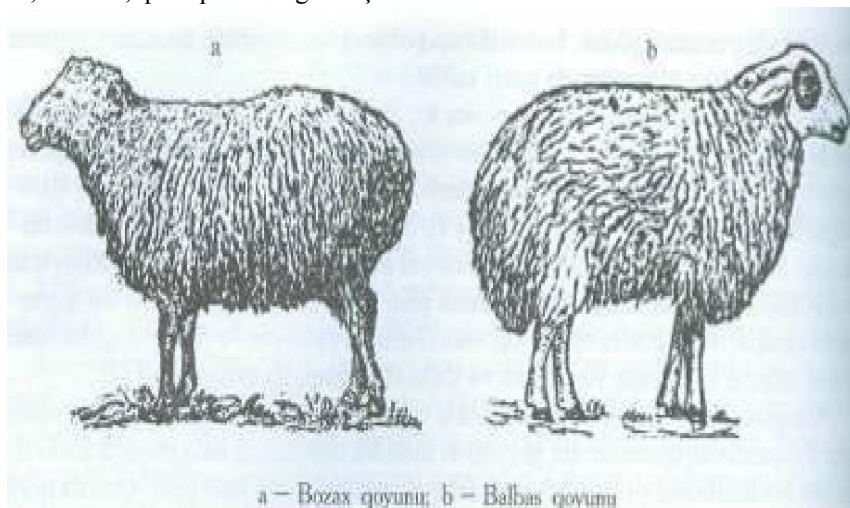
Şirvan cinsi boyca xırda, südü az və yunu nisbətən aşağı keyfiyyətli olur. Ana Şirvan qoyununun çəkisi 32-40 *kq*, erkəklərinin orta çəkisi 56-65 *kq* olur. İldə bir dəfə qırılan Şirvan ana qoyunundan 1,7 *kq*, erkəyindən 2,45 *kq* kirlı yun alınır [33].

Şirvan qoyun cinsi əsas etibarilə Şamaxı, Abşeron, Göyçay, Ucar, Zərdab, qismən də Lənkəran və Salyanın şimal ərazisində yayılmışdır.

Qərbi Azərbaycanda, qismən Şərqi Gürcüstan və Ermənistanın bir sıra rayonlarında yayılan bozax qoyunu qədim, həm də yerli Azərbaycan qoyun cinslərindən biri sayılır. Vaxtilə Gəncə və Qazax qəzalarında daha çox intişar tapan bozax qoyun cinsi ətlik, südlük, yunluq və satış üçün bəslənmişdir.

Bozax qoyununun yunu əsasən boz, nadir hallarda ağ, qəhvəyi rəngdə olur. Çox güman ki, onun rənginin bozluğu nəzərə alınaraq ona bozax qoyunu adı verilmişdir. Bu cins qoyunların diri çəkisi əsasən 50-65 *kq-a* qədər olur [34].

Ləzgi qoyun cinsinin vətəni Dağıstan ərazisi sayılsa da bu cins Azərbaycanın bir sıra ərazisində hələ XIX və XX əsrlərdə geniş yayılmışdır. Bu cins Dağıstanla bilavasitə həmsərhəd olan Quba, Qusar, Qonaqkənd, Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, qismən də Ağdaş və Göyçay rayonları ərazisində yayılmışdır. Təbii-coğrafi şəraitə tez uyğunlaşan və çətinliyə dözümlü olan ləzgi qoyunlarının çəkisi 40-65 *kq-a* qədər olur. Yunu 2 *kq-a* yaxın, südü isə 30-40 *kq-a* qədər olur. Ləzgi qoyununun rəngini ağ, boz, sarımtıl, qara-qonur rənglər təşkil edir.

Herik qoyunu bir sıra xarakterik nişanələrinə görə ləzgi qoyunu ilə yaxınlıq təşkil edir. Bu qoyun əsas etibarilə Şəki, Qax və ona qonşu olan rayonların ərazisində məlumdur. Bu qoyuna herik qoyunu ilə yanaşı, "bürc qoyunu" da deyilir.

Naxçıvan MR-də Mazıx qoyunu daha geniş yayılmışdır. Bir sıra üstün cəhətləri ilə fərqlənən bu qoyun cinsi Ermənistan, Türkiyə və İran ərazilərində də geniş yayılan qoyun cinsi sayılır.

Mazıx qoyunu qabayunlu qoyunlar içərisində üstünlük təşkil etməklə 130/-ə qədər süd verir. Rəngi qızılı və qəhvəyiyə çaldığına görə ona yerli əhali "qızıl qoyun" da deyir. Lakin ağ və qonur rənglərdə də mazıx qoyunları məlumdur. Mazıx qoyunlarının qoçları buynuzlu, qoyunları isə buynuzsuzdur. Bəzi hallarda boğazının altında qoşa mürümlər olur. Çox yaraşlıq olan mazıx qoyunlarının yorğa yerışı onun gözəlliyini daha da artırır. Bu cür iri quyruqlu qoyunların quyruğu 15 *kq-a* qədər olur. Bəzən quyruğu yerlə sürünməsin və zədələnməsin deyə, onun quyruğuna diyircək bağlayırlar. Yunu da nisbətən zərif və toxuculuq üçün keyfiyyətli sayılır. Bu cinsin diri çəkisi 45-60 *kq-a* qədər olur [35].

Naxçıvanda geniş yayılan balbas qoyunu ən iri qoyun hesab edilir. Balbas qoyunu da mazıx qoyunu kimi, qonşu ərazilərdə, daha doğrusu, Ermənistan, Türkiyə və İranda da məlumdur. Balbas qoyunları boyca hündür, caydaq olurlar. Rəngi ağ, başında və bəzən ayağında qara ləkələr olur. Bu ləkələr onun görkəminin yaraşığını daha da artırır. Balbas qoyunları buynuzsuz, yunu keyfiyyətli və südü yağlı olur. Qoyunların çəkisi 50 *kq-a* qədər, qoçları isə 65 *kq-dan* artıq olur. Quyruğu 16-20 *kq-a* qədər olan bu qoyunların yunu da çox, daha doğrusu, 3-4 *kq-a* qədər olur [36]. Balbas qoyununun yunu toxuculuqda, xüsusilə xalçaçılıqda sənətkarlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. 125-135 *kq-a* qədər süd verən bu qoyun cinsi XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmışdı.

Azərbaycanın cənub-şərqində, xüsusilə Lənkəran zonasında yayılmış qoyun cinsi caro və ya carov adlanır. Bu cins meşəlik zonanın şəraitinə daha çox uyğunlaşan heyvandır. Bu qoyun cinsi ləzgi qoyununa daha çox oxşayır. Lənkəranda qədim qoyun cinsi olan caro ət, süd və yunu etibarilə az çəkili olub, o qədər də sərfəli qoyun cinsi sayılmır. Lakin bu cins dağ şəraitinə daha uyğun gəlir. Sağım müddətində 50-60 l süd, qırxımda 2-2,4 *kq-a* qədər yun verir. Caro qoyununun çəkisi 50 *kq-a* qədər, rəngi isə əsas etibarilə ağ, ağ-qəhvəyi və qara rəngdə olur [37].

XIX əsrin 40-cı illərində Azərbaycana gətirilən və yüksək keyfiyyətə malik olan merinos qoyunu burada sonrakı əsrdə özünün daha geniş inkişafına başlamışdır. Lakin bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, merinos qoyun dünyada ən qədim qoyun cinslərindən biri sayılır. Bu cinsin İran, Mesopotamiya və Balkan yarımadasında yayılmasının tarixi eramızdan əvvəlki dövrə aid edilir [38]. 1840-cı ildə Tavrida quberniyasından Azərbaycana köçürülən ruslar özlərilə bərabər merinos qoyunu gətirmiş və Azərbaycanın müəyyən ərazisində saxlamışlar [39]. Rusiyanın Tavrida, Xerson və Yekaterinoslav quberniyalarından Azərbaycana gələn rus duxoborları da merinos

qoyununu bu ərazidə inkişaf etdirmişdir. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanın Kiçik Qafqaz hissəsində, xüsusilə Gədəbəy və Şəmkirdə 90 min baş merinos qoyunun olduğu göstərilir [40].

Merinos qoyununun Azərbaycanda nisbətən geniş istifadə edilməsi təkcə ətlük deyil, həm də yüksək keyfiyyətli çox və zərif yununun olması ilə əlaqədardır. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində kapitalist münasibətlərinin inkişafı dövründə bir sıra toxuculuq fabriklərinin yaranması ilə əlaqədar xammala - yuna böyük ehtiyac duyulurdu. Merinos qoyunundan 4-6 *kq*, yaşlı qoyunlarından 7-10 *kq-a* qədər nazik və uzun yun qırıxırlar. Bu da merinos qoyununun üstünlüyünü göstərən ən əsas şərtlərdən biri kimi diqqəti cəlb etmişdir. Bu cinsin qoyunlarının diri çəkisi 50 *kq*, erkəklərinki isə 75-90 *kq-a*. qədər olur [41]. Yununun zərif və uzun, həm də çox olmasına görə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məlum olan qoyun cinsləri içərisində merinos cinsi xeyli üstünlük təşkil etmişdir.

Qoyun sürülərində keçilər sayca azlıq təşkil etmişdir. Bir sürüdə ən çoxu təxminən 10-15 baş keçi olurdu. Lakin Kiçik Qafqazın bəzi dağ və dağətəyi kəndlərində 50-60 başdan ibarət kiçik keçi sürüləri də var idi. Sürüdəki erkəclər yedəkçi-aparıcı rolunu oynamışdır. Keçi qədim tarixi olan yerli Azərbaycan cinsinə çox oxşayır. Deməli, bu cinsin bizim ərazidə üç min illik tarixi olub, elə bir əsaslı dəyişikliklərə uğramadan zamanəməzə qədər gəlib çıxmışdır. Yerli cinsin orta çəkisi 40-60 *kq-a* qədər olur. "Keçi kasıbın inəyidir" zərbi-məsəli nəsillərin sınağından çıxmışdır.

Nənəm a xallı keçi,
Məməsi ballı keçi,
Uca qaya başında,
Tutubdu yallı keçi.

Minilliklər boyu xalqımız qoyunçuluqla məşğul olmuş və ondan bol məhsul götürmüşlər. Ona görə də qoyuna həmişə qulluq göstərmiş və onun sağlam olmasına çalışmışlar. Lakin hər bir canlıda olduğu kimi, qoyunlarda da bir sıra xəstəliklər olmuş və onlar xalq tərəfindən müalicə edilmişdir. Qoyun xəstəliklərindən ən çox yayılan qılıqurd, dalaq, köpmə, öfkə, qızdırma, dabaq, qotur, gözbozarma, zəhərlənmə və s. göstərmək olar.

Xırdabuynuzlu heyvanları daha da artırmaq və onlardan bol məhsul almaq üçün maldarlar onlara qulluq məsələsinə xüsusi fikir verirdilər. Doğrudur, Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti xırdabuynuzlu heyvanlara o qədər də böyük qulluq göstərməyi tələb etmirdi. Belə əlverişli şəraitdə nisbətən az zəhmət və maya qoymaqla qoyunçuluqdan çoxlu gəlir əldə etmək mümkündür. Azərbaycanda bir qayda olaraq xırdabuynuzlu heyvanlar il boyu otlaq şəraitində bəslənirdi. Payız və qış aylarında qışlaqda bəslənən qoyunların lazımı yataq və örüş yerləri olmuşdur. Qoyun sürüləri qışlağa qayıdana qədər yataqlar təmir edilir, çatışmayan cəhətlər düzəldilərək soyuqların düşməsinə hazırlıq görülürdü.

Qışlaqda geniş ölüşlərdə heyvanların otarılması qaydasına xüsusi fikir verilir. Bir qayda olaraq, əvvəlcə yataqlardan xeyli aralı yerlər qaydaya ciddi riayət etməkdə hissə-hissə otarılırdı ki, bütün qış boyu heyvanların otarılmasına imkan olsun, qışda heyvan ölüşsüz qalması. Yataqların yaxınlığında münasib yerlərdə döllük, xam və ya ehtiyat yeri adı ilə sahələr ayrılırdı. Bu sahələrdə döl vaxtı arıq düşmüş ana qoyunlar və quzular otarılırdı.

Yataq şəraitində sürülər qışdan arıq çıxdıqda az miqdarda alaf verilir. Bu alaf əsas etibarilə ot, saman, arpa və arpa kəpəyindən ibarət olurdu. Qışlaqda otun şoranlığı ilə əlaqədar, ayda 2-3 dəfə duz verilir. Lakin bu qayda əsas etibarilə qoyunçuluqla məşğul olan əhalinin arasında daha geniş yayılmışdı. Oturaq həyat tərzini keçirən və əsasən əkinçiliklə məşğul olan əhali arasında isə, az da olsa, fərqli cəhət vardı. Oturaq şəraitdə qoyun sürüsü gündüzlər yaşayış yerinin ətrafında otarılır, axşamlar tövlələrə salınır və axşam-səhər yemlə təmin edilirdi.

Dağ şəraitində ölüşlərin otarılması xalqın empirik təcrübəsinə əsaslanırdı. Ölüş yerləri əvvəlcədən sərkar - baş çobanlar tərəfindən hissələrə ayrılaraq, bu hissələrə uyğun da heyvan otarılırdı. Bir sahə 10-15 gün otarıldıqdan sonra digərinə keçirilirdi. Başqa sahə həmin müddətdə otarılanadək əvvəlki sahədə ot bitir və yenidən otarılırdı. Lakin hər hansı bir sahə otarılan çobandan çox şey asılı olur. Elə olar ki, çoban sürünü ölüşə buraxar və sahə bir-iki günə otarılır. Onda ölüş də çatmaz, sürü də ac qalar. Ona görə də haqlı olaraq çobanlar deyir: "Çoban var otarar keçirər, çoban var ötürər keçirər". Həqiqətən də heyvanların istər yaylaq, istərsə də qışlaq şəraitində otarılmasında çobandan çox şey asılıdır. Bu cəhət əsas götürülmədikdə qoyun sahədəki yüksək keyfiyyətli otu seçir, qalanını isə ayağının altında tapdalayır. Adətən, sürülər yaylaqda dağ yamaqlarında ölüşlərdə o başdan günortaya qədər otarılırdı. Sonra ya arxacda, ya da münasib yerdə dincəlir. Gün dönəndə yenidən otarılır. Şər qarışanda isə binələrin yanındakı arxaclarda gecələyir.

Anam a səkil qoyun,
Belində kəkil qoyun.
Ay qaranlıq gecədə
Arxaca çəkik qoyun.

Yaylaqda otun tərkibindən asılı olaraq, qoyunlara daha çox duz verilir. Bir qayda olaraq xırdabuynuzlu heyvanlara əzilmiş Naxçıvan duzu verilir. Duzu münasib palazın üstünə tökürlər. Qoyunlar gəlib onu yalayır. Az da olsa, əzilmiş duz parçalarını da iri sal daşların və ya qayaların üstünə qoyurlar, qoyun gəlib yalayır. Buna duzdağ deyilir.

Döl və qulluq qaydaları. Damazlıq qoçların seçilib sürüyə buraxılmasında əsas etibarilə onların nəsli, iriliyi, şaqqalı, yaraşlıqlı olması, ətliliyi və yunu nəzərə alınır. Sürünün artımı və törəmənin yaxşı olması üçün diqqətlə

seçilib və nəzərdən keçirilən qoçlara xüsusi qulluq göstərmək lazım gəlirdi. Bir qayda olaraq, qoçlara yem verilməsi və ya onların xama qoyulmuş örüşlərdə otarılmasına xüsusi qayğı ilə yanaşılması tamamilə təbii idi. Adətən, 100 baş qoyuna 5-6 baş seçmə qoç qatılırdı. Qoç qatma müddəti təxminən bir ay çəkirdi. Maldarlar cinsin tədricən yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bu, hər şeydən əvvəl, yunun, südün çoxluğu və yüksək ətliliklə əlaqədar idi. Azərbaycanın müxtəlif iqlim şəraitinə malik olması ilə əlaqədar bu ərazidə qoçun sürülərə qatılması və döl vaxtı da fərqli olurdu. Dölə hazırlıq və onun yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi qoyunçuluq təsərrüfatında ən mühüm və çətin məsələlərdən biri hesab edilirdi.

Ona görə də döl vaxtı çobanlardan əlavə sürüyə dölçülərin göndərilməsi təsadüfi deyildi. Bu, hər şeydən əvvəl, dölü mütəşəkkil keçirmək və itkisiz başa vurmaqdan ibarət idi. Döl təxminən bir ay çəkirdi və döl ayı adlanırdı. Ana qoyun doğandan 3-4 gün sonra onu balasından ayırır, gündə bir, bəzən də iki dəfə əmizdirirdilər. Döl zamanı tanimal çobanların rolu daha böyük olurdu. Onlar qoyunların, xüsusilə gecə doğan qoyunların balalarını bir sıra əlamətlərinə görə tanıya bilirdilər. Bunun üçün çobanda böyük təcrübə, iti göz və qeyri-adi duyma qabiliyyətinin olması əsas şərtlərdən idi.

Qoyunlar rənglərinə görə ağ, qara, qumral, boz olur. Qısaqulaqlı qoyuna "kərə", orta qulaqlıya "kürə", buynuzlusuna isə "kəlin" qoyun deyilir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, sahibkarlar öz qoyun sürülərini digərlərindən fərqləndirmək üçün müxtəlif nişanələrdən istifadə edirdilər. Bir qayda olaraq qoyunun qulağında müəyyən nişanlar edilir və ya qulağı müxtəlif şəkildə kəsilirdi. Bəzən də damğa vurur, damğalayırdılar. Şiş, bıçaq və digər metal əşyaları ocaqda bərk qızdırıb qoyunun gözünün altından, qaşqasından, burnunun üstündən və başının digər istiqamətindən dağlayırdılar.

Xalq arasında xırdabuynuzlu heyvanların yaşlarına görə adları vardır. Yeni doğulana əmlik, altı ayına qədər quzu, iki ilinə qədər toğlu, üç ilinə qədər şişək (dişisi), erkək (erkəyi), üç ildən sonra qoç, dişisi ana qoyun adlanır. Keçi yeni doğanda oğlaq, bir ilinə qədər çəpiş, iki ilinə qədər dıbrı, üç ilinə qədər köər (dişisi), təkə (erkəyi), üç ildən sonra keçi (dişisi), erkəc (erkəyi) adlanır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da çobanın vəzifə və qayğıları təsvir edilmiş və dəqiqliyilə mənalandırılmışdır:

"Qaranqu axşam olanda qayğılı çoban!
Qarıla yağmur yağanda çaxmaqlı çoban!
Südü, pendiri bol, qaymaqlı çoban!"

Qoyunçuluqda həlledici rolu çobanlar oynayırdılar. Həqiqətdə "sürü çobansız olmaz". Qoyunun otarılıb-bəslənilməsi, onun döl qaydasının mütəşəkkil təşkili, sağılması və qırılması, bir sözlə, bütün taleyi çobanın adı ilə bağlıdır.

"Qoyunu gümrah çoban papağı yan qoyar". Bir qayda olaraq çobanların otardıqları sürülərdə 400-500 baş, bəzən də 600-800 başa qədər qoyun olurdu. Hər sürüdə bir baş çoban - sərkar, iki nəfər isə nisbətən təcrübəsiz – köməkçi çoban olurdu. Baş çoban bir qayda olaraq ana - sağmal qoyun sürüsünü, təcrübəsiz - cavan çobanlar isə toğlu və quzuları otarırdılar. Yaylaq və qışlaq şəraitində gündüzlər cavan çobanlara da ana qoyunları otarmaq həvalə edilirdi. Adətən baş çoban çəkdiyi zəhmətə görə əmək haqqını da o birilərindən çox alırdı [42].

Çobanların əmək haqqı əsasən natura şəklində ödənilirdi. Çobanlar əsas etibarilə altı aylığa, bir illiyə və çox illiyə tutulurdu. Elə çobanlar da olmuşdur ki, ömürlərini bir varlı şəxslə bağlayıb onun sürüsünü otarmışdır. Bu, çobanla sürü sahibi arasında yaranan ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma nəticəsində olurdu. Bəzən də bu qarşılıqlı anlaşma qohumluğa çevrilirdi. Ona görə də haqlı olaraq deyilir ki, "Çobanı özündən olanın qoyunu dişi doğar".

Baş çobana sürünün bütün işləri tapşırılırdı. Elə olurdu ki, bütün sürünün işləri və ona cavabdehlik baş çobanın əlində cəmləşirdi. Bir qayda olaraq çobanların ərzaq və geyimlə təmin olunması sürü sahibinin öhdəsinə düşürdü. Lakin elə də olurdu ki, şərtləşmədən - sövdələşmədən asılı olaraq onu çobanın özü həll edirdi. Çobanın haqqı altı ayda və yaxud ildə bir dəfə verilir. Haqq kimi bir toğluluq qoyundan, yəni 20 baş qoyundan biri çobana, hər 20 baş quzudan isə biri quzuçuya çatırdı. Bu qayda ilə haqq bir sürünün qoyununu, toğlusunu və quzusunu otaranlar arasında xidmətlərinə uyğun olaraq bölünürdü. Çobanlara yaxşı sürü saxlayıb-bəslədiyinə görə ildə əlavə heyvan, qırxılarda yun payı, motal payı verilməsi də məlumdur. Lakin bütün göstərilənlərə baxmayaraq, son dərəcə əziyyətli peşə sahibi olan çobanların və onların ailəsinin vəziyyəti pis, dolanma şəraiti ağır olurdu.

Çobanlar bir qayda olaraq sadə geyinirdilər. Onlar ayaqlarına corab və çarıq geyir, corabın üstündən dizlərinə qədər dolaq dolayırdılar. Şalvar və köynəkləri sadə olub çox vaxt yun parçalardan hazırlanırdı ki, həmişə açıq havada olduqlarından əyinləri isti olsun. Yapıncı həm onların geyimi, həm də yorğan-döşəyi sayılırdı. Bellərində xəncər, başlarında quzu dərisindən saçaqlı papağı olardı.

Yeri gəlmişkən bir cəhəti qeyd edək ki, sürünün təhlükəsizliyinin qorunmasında çobanın ən etibarlı köməkçisi it olmuşdur. Hər bir sürüdə 4-5 it olurdu. Əsrlər boyu sürünü qurd-quşdan, oğrulardan qorumaqda qoyun itləri əvəzsiz heyvan olmuş və onlara xüsusi qayğı göstərilmişdir. Ona görə də sayaqı sözlərdə deyilir:

Əlindəki dəyənək
Qalxanıdır çobanın.
Yanıdakı boz köpək
Yoldaşdır çobanın.

Nizami Gəncəvi çobanın itə olan münasibətini böyük ustalıq və tam dəqiqliklə tərənnüm etmişdir:

Bu it keşikçimdi çöldə, çəməndə,
Tapşırılmışdım ona sürünü mən də.
O xeyli əmində, vəfası vardı,
Onunla dostluqdan çox xoşlanardı.
Gəzərdi hər zaman sürümdən uzaq,
Bir qoyun oğrusu, bir də yalquzaq.
O, arxam, dayağım, pasibanımdı,
Əsla itim deyil, bil, çobanımdı.
Düşmən, pəncəsinə keçsə didərdi,
Dəmir biləyimdi, həlak edərdi.
Çöldən şəhərlərə getdiyim zaman,
Sürüyə olardı bu köpək həyan.
Şəhərdən dönsəydim əgər gec dala,
Verərdi sürünü tək bu it yola [43].

Əksər hallarda qoyuna ziyan verən vəhşi heyvan canavardır. Əgər it sürüdən aparılan heyvanı qurddan saldırsa, onda onun quyruğu itə verilir. İt bəzən atla eyniləşdirilir və ondan üstün tutulurdu. Bir it bir atla, bir neçə qoyuna bərabər tutulurdu. Ona görə deyirlər: "At ələ düşər, it ələ düşməz". XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb-yaradan Marağalı Əhdəvi yazırdı:

Vəfada it, ondan yaranmış üstün
Atdan şöhrətlidir, o bax bununçün[44]

Deməli, itsiz sürünü düşünmək qeyri-mümkündür. Ulularımız "İtsiz sürüyə qurd düşər" demişlər. Belə bir zərbi-məsəl də var ki, "İt kəlləsi asılan həyəət bədnəzərdən qorunar".

Bayatılarımızda itin çobana, sahibinə arxalanması barədə belə deyilir:

Çoban çalar ney, tütək,
Sürü otlar təkbətək.
Məsəldir ki, qurd basar
Arxası olan köpək.

Bir maraqlı cəhəti xatırlatmaq lazım gəlir ki, qoyunçuluqla məşğul olan əhali qoyunu öz övladları ilə eyni qaydada əzizləmişlər. Bu baxımdan F.Köçərlinin 1909-cu ildə "Tərəqqi" qəzetində dərc etdiyi bir yazısı maraqlıdır: "...Ana şirin və dadlı dillə balasına layla çaldığı kimi, bizim tərəkəmə camaatı da öz qoyunlarını

mehriban və şirin dillə vəsf edirlər. Fərqi ancaq bundadır ki, ana övladını "balam" sözü ilə yad edir, qoyun sahibi isə "nənəm" kəlməsilə başlayır".

Qoyunçuluq məhsulu. Azərbaycanda maldarlıq təsərrüfatında qoyunçuluq ən sərfəli və bol məhsul verən sahədir. Ona görə də "qoyunun oldu əlli, adın oldu bəlli, qoyunun oldu yüz, gir içində üz, qoyunun oldu min, köhlənini min" zərbi-məsəlini təsadüfi deməmişlər. Lifli materiallar içərisində birincilik təşkil edən yun əsrlər boyu toxuculuq peşəsi üçün ən yüksək xammal hesab edilmişdir.

Qoyun bir qayda olaraq iki dəfə, nadir hallarda il pis gəldikdə, bir dəfə qırılır. Qırım dövrü iqlim şəraitilə əlaqədardır. Qırıma aran yerlərdə tez, dağ yerlərində nisbətən gec başlanır. Qırım yaz və payızda aparılır. Qırımı çobanlar özləri aparır. Bəzən də köməkçilər çobanın və ya sürü sahibinin qohum-əqrəbasından olur. Qırım qırxdıq aləti vasitəsilə aparılır. Hər bir qırımçı gündə 20-30 baş, təcrübəli qırımçılar isə 40 başa qədər qoyun qırxa bilər.

Yaz qırımı sürülər yaylağa aparılmazdan əvvəl, payız qırımı isə sürülər yaylaqdan qışlağa dönən vaxt aparılırdı. Yaz yunu daha keyfiyyətli və toxuculuq üçün əlverişli sayılır. Xalq arasında "yapağı" payız yunu, "güzəm" yaz yunu adlanır. Bir qayda olaraq, qoyunun qırılığa düşüb ölməməsi üçün onu ac olan zaman qırırlar. Sürü arxaca yığılır. Çoban qoyunu tutub yıxır və qırılıq ipi ilə qoyunun ayaqlarını bağlayır. Sonra sol əli ilə belindən başlayaraq yunu aralayır, sağ əli ilə qırılıq vasitəsilə onu qırır. Bir tərəf qırıldıqdan sonra qoyunu başqa böyrü üstə çevirib qırır. Bu işdə müxtəlif qarşılıqlı yardım formalarından da istifadə edilmişdir.

Yerli əhali yundan keçə, xalça, parça, çuval, xurcun, heybə, sicim, örkən və s. şeylər toxuyub hazırlamışlar.

Nənəm, qarala qoyun,
Bənzər marala qoyun.
Çoban yununu qırıb,
Basar xarala, qoyun.

Nənəm, a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Çoban səndən küsübdür,
Südü ver, bariş qoyun.

Ananı, a qəmər qoyun,
Balası əmər qoyun.
Yiyən sənün yunundan,
Qurşayıb kəmər qoyun.

Azərbaycan yunu tədricən satış üçün daha çox istifadə edilirdi. XIX əsrin

sonu və əsrimizin əvvəllərində yun təkcə daxili bazarlara deyil, xarici bazarlara da satış üçün göndərilirdi. Hələ XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazdan yun Rusiyanın quberniyalarına göndərilirdi.

1862-ci ildə ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan Marselə yun göndərilmişdi. Bu yunun sonrakı illərdə də göndərilməsi və hər il 80 min pud yun ixrac edilməsi qeyd edilir [45]. XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Qafqazdan 250 min pud yunun İngiltərə, Fransa və əsasən də Amerika Birləşmiş Ştatlarına göndərildiyi qeyd edilir [46].

Cənubi Qafqazdan Qərbi Avropaya yunun göndərilməsində Azərbaycanın xüsusi rolu olmuşdur. Belə ki, Yelizavetpolda yetişdirilən merinos qoyununun yunu daha qiymətli sayılırdı.

XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycandan bir sıra xarici ölkələrə daha çox yun məhsulu göndərmişdir.

Əsrlər boyu qoyunun südündən əsasən pendir hazırlamışlar. Xalqımız inək yağını, camış qatığını və qoyun pendirini daha üstün tutur. Qoyun doğan günü ondan sağılan südə ağız deyilir. Ağız qatı olur. Onu suluğun içinə tökür, qorda bişirib qoux alırlar. Qoux pendir kimi olub, çox yağlı və ləzzətli dadı var. Buna Azərbaycanın bəzi yerlərində ağız bulaması, bəzi yerlərində ağız, bəzi yerlərində isə "suluq", "şan-şan" deyilir. İki-üç gün keçəndən sonra qoyundan bulama sağılır. Bulama qatı, yağlı olur. Onu qazana tökür və qatılaşana qədər ocaqda bişirir və qaşıqla bulayırlar. Bulama bişəndə qaymaq kimi qatılaşır və yaxşı dadı olur. Həm də çox yağlı olduğundan adamı tutur. Ona görə də bulamamı çox yemək olmur [47]. Ümumiyyətlə, süddən hazırlanan məhsula xalq "ağartı" deyir. Qoyunun qatığı da yaxşı qiymətləndirilir. Lakin pendir qoyundan alınan əsas süd məhsulu hesab edilir.

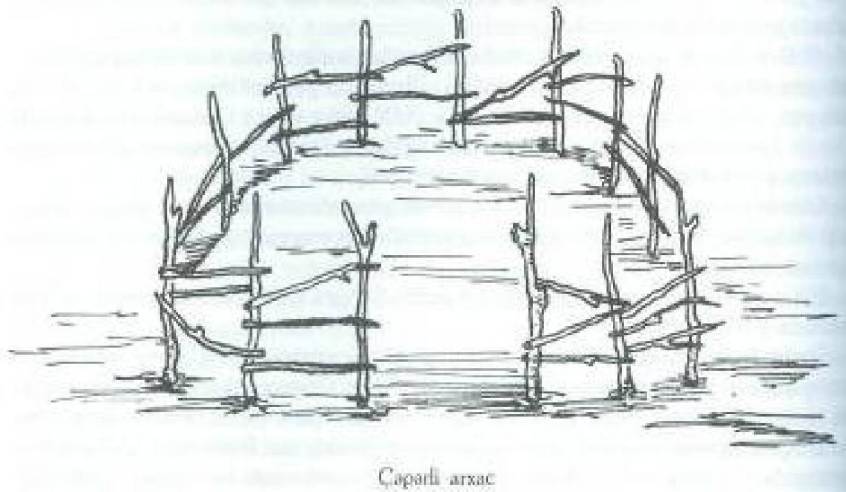
Qoyunu gündə bir dəfə günorta vaxtı sağırlar, sağmal qoyun sürüsü bir qayda olaraq günorta arxaca yığılır. Qoyunu əsasən enli ağızlı iri qazan və ya vedrəyə

sağirlar. Bəzən qabın ağzına tənzif çəkilir ki, süd sağılarda içinə başqa şey düşməsin, təmiz qalsın. Azərbaycanın əksər yerlərində qoyun sağımı zamanı bərə qurulur. Bir qayda olaraq qoyunu çobanlar və onların ailələri sağirlar.

Qoyunun bərəyə gətirilməsində və sağımda çobanların ailələri daha çox xidmət göstərilir.

Adətən beş-altı nəfərdən ibarət olan sağıcılar dairəvi quruluşlu bərə düzəldirlər. Sağıcılar bərədə iri daş üstündə yapıncı, palaz və başqa şey qoyub oturlar. Bərəyə girən qoyunun dal ayağından tutub, sağirlar. Bərəbaşı ayaq üstə durub qoyunların qabağını kəsir. Sağılan qoyunları bir-bir buraxır, sağılmayanı isə sağıcıya ötürür. Bir qayda olaraq sağıcı qazanı ikiayağı arasına alıb bir qədər qabağa sarı maili qoyur. Qoyunun dal ayağından tutub özünə çəkir iki əli ilə qoyunun yelinini sıxır və süd tökülür. Axıra yaxın yenə də məməciklərini sığayıb ayağını buraxır. Bir qayda olaraq hər bir çoban 20-30 baş qoyun sağa bilər.

Çəpərlı arxat

Şirvanda isə qoyunları başqa qayda ilə, daha doğrusu, sağıcılar arxaca yığılan qoyun sürüsünün içinə girib yatmış qoyunları tutub oradaca sağirlar. Şübhəsiz, bu qayda həm də az qoyunu olan əhali arasında geniş intişar tapmışdır. Bu qayda daha qədim və sadə olmaqla yanaşı həm də az əlverişlidir. Bu qaydada sağım vaxtı xeyli ləng aparılır və mütəşəkkilliyə mane olur. Bəzən də sürüdə sağılmamış qoyunlar qala bilir.

Çobanın ailəsi sağılmış qoyun südünə maya vuraraq pendir hazırlayır. Süddən dələmə almaq üçün dələmə otundan istifadə edilir [48]. Lakin bu otları istənilən qədər dələmə almaq mümkün deyil. Ona görə də südə maya vurmaq başqa xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlılarda geniş yayılmış və əsas üsuldur. Mayanı maldarlar özləri hazırlayırlar. Hər hansı bir qabın, xüsusilə gil küpənin içərisinə buzov və ya quzu qursağı

atılır, sonra oraya buğda, arpa, duz, düyü, bal, kişmiş və su tökülür. Qabın ağzı sələ ilə möhkəm bağlanır. Bir müddət günün altında qalan məhlul qıçqırıb mayaya çevrilir. Mayanın qüvvəsindən asılı olaraq südün miqdarı nəzərdə tutulur. Təxminən hər 30 kq südə yüz əlli qram maya vurulur - qatılır çox çəkmədən süd dələməyə çevrilir. Adətən, dələmə torbalara tökülür. Burada dələmənin suyu süzülür və pendir alınır.

İri gil küpələrdə pendiri duzlamaqla uzun müddət saxlamaq olur. Lakin qoyun pendiri maldar əhali arasında əsasən motallarda saxlanılır. Azərbaycanda bir-birinə oxşar iki motal növü olmuşdur.

Xırdabuynuzlu heyvan dərisinin iyidilərək yunu yonulur və duzlanaraq qurudulur. Sonra dəri yenidən yumşaldılaraq içəri tərəfə çevrilir. Dərinin qolları iplə möhkəm bağlanır. İçərisinə bir qədər üzvlü süd, dələmə və ya qaymaq tökülür ki, pendir həm yaxşı qalsın, həm də yağlılığı və dadı artsın. Ağzı bağlanan motalı uzun müddət saxlamaq olur. Xalq arasında buna Qarabağ motalı deyilir. Digəri isə Qazax motalı adı ilə tanınır. Bu motal Azərbaycanın qərb zonasında geniş yayılmışdır. Bu növ motalı hazırlamaq üçün yenə də dəri duzlanır və günün altında möhkəm qurudulur. Dəri duzu aldıqdan sonra yenidən yumşaldılıb yunlu tərəfi içəri qatlanır. Duzlanmış pendir motala doldurulur. Möhkəm sığanır və ağacla bərk basılır ki, içəridə hava qalıb motalın pendirini xarab eləməsin [49].

Motal pendiri nəinki azərbaycanlılar, hətta Cənubi Qafqazın başqa xalqları arasında da yüksək qiymətləndirilir. Onun alıcısı çox, qiyməti üstün tutulur. XIX əsrin

sonralarında azərbaycanlıların Tiflisdə təxminən 10-12 min pud pendir satdıqları qeyd edilir [50]. Onu da göstərmək lazımdır ki, XIX əsrin sonralarında Yelizavetpol quberniyasında xüsusi pendir zavodu açılmışdı. 1911-ci ildə isə burada dörd pendir zavodu işləyirdi. Həmin zavodlarda 1600 pud yüksək keyfiyyətli pendir hazırlanırdı [51].

Azərbaycanda qoyunun ətindən əhali geniş istifadə etmiş və ondan müxtəlif növ ləziz xörəklər hazırlamışlar. Qoyun əti azərbaycanlıların arasında mal ətindən üstün tutulmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda qoyunçuluq əsrlər boyu maldarlıq təsərrüfatında aparıcı rola malik olmuş əhalinin məişətində mühüm rol oynamışdır. Ona görə də yerli əhali bu sahəyə xüsusi diqqət vermiş və onu həmişə inkişaf etdirməyə çalışmışdır.

QARAMAL

Azərbaycanda qaramalın tarixi qoyunçuluğun tarixi qədər qədim olub, hələ Neolit dövründən təşəkkül tapmışdır. Neolit dövründə yerli əhalinin oturaq həyat tərzini keçirməsi qaramaldan daha geniş şəkildə istifadə etmələrini zəruri etmişdir. Bu dövrdə qaramal naxırları daimi yaşayış yerinin ətrafında otarılmış və əsasən onun ətindən, südündən, götündən və qismən də sümüyündən istifadə edilmişdir. Aydın məsələdir ki, maldarlığın bu mərhələsində oturaq maldarlıq heyvanların otarılması üçün lazımı təbii-coğrafi şəraitin olduğu yerlərdə inkişaf edə bilmişdir. Belə bir münasib şəraitin Azərbaycan ərazisində həmin dövrdə olduğunu qeyd etmək olar.

Azərbaycanda Neolit dövrünə aid müxtəlif xarakterli abidələrdən aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları həmin dövrdə qaramalın olmasını və ondan istifadə edilməsini təsdiq edir. Neolit dövrünə aid arxeoloji materiallardan aydın olur ki, bu sahə təsərrüfatda əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Azərbaycanda Neolit dövründə də qaramal naxırları, demək olar ki, maldarlıqda öz aparıcı rolunu saxlamışdır. Lakin təxminən Neolit dövrünün inkişaf etmiş mərhələsindən köçmə maldarlıqla əlaqədar xırdabuynuzlu heyvanlar tədricən üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Lakin həmin dövrdə də coğrafi şəraitlə əlaqədar qaramal naxırları öz aparıcı mövqeyini bəzi zonalarda saxlaya bilmişdir.

Azərbaycanda Tunc dövründən, daha doğrusu, e.ə. III minillikdən qaramal maldarlıqda ikinci yerə keçmişdir. Lakin bu sahə də tədricən öz inkişafını davam etdirmiş, əhalinin maldarlıq məhsulu ilə təmin edilməsinə geniş imkan yaratmışdır. Bunu Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinə aid abidələrdən aşkar edilən osteoloji qalıq və maddi-mədəniyyət abidələrindən tapılan əşyalar təsdiq edir. Bu baxımdan Naxçıvan ərazisində Kültəpə [52] və Qazax rayonu ərazisindəki Baba Dərviş yaşayış yerlərindən tapılan

materiallar böyük əhəmiyyətə malikdir.

Kür-Araz mədəniyyəti dövründə qaramaldan həm də qoşqu qüvvəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Əkinçiliyin intensiv inkişafı nəticəsində öküzdən yerin şumlanması, dənin döyülməsi və məhsulun daşınmasında istifadə edilmişdir.

Dəmir dövründə maldarlıq təsərrüfatında iribuynuzlu heyvanlar əvvəlki mövqeyini saxlamışdır. Qaramaldan əsas qoşqu qüvvəsi, ətlik və südlük kimi geniş istifadə edilmişdir. Lakin bu dövrdə əhalinin artımı ilə əlaqədar və geniş sahələrdə təsərrüfatın daha da inkişaf etdirilməsi qaramala olan tələbatı da artırmışdır.

Urartu çarı I Arğişti e.ə. 786-764-cü illərdə Cənubi Qafqazdan 10478 baş iribuynuzlu heyvan aparmışdır [53]. Digər Urartu mixi yazılarından aydın olur ki, e.ə. VIII əsrin ortalarında hakimiyyətdə olan I Arğiştinin oğlu II Sardur da Cənubi Qafqazdan bir il ərzində 40353 baş qaramal aparmışdır [54]. Urartu çarlarının Qafqaza yürüşləri zamanı 110 min baş iribuynuzlu heyvan aparıldığı qeyd edilir [55].

Göstərilənlərdən aydın olur ki, qaramal Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisində e.ə. I minillikdə geniş yayılmış və əhalinin təsərrüfat məişətində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Manna ən qədim Azərbaycan dövləti kimi e.ə. IX əsrdə təşəkkül tapmışdır. Bu qədim və mədəni dövlətin ərazisində əkinçilik və maldarlığın daha geniş şəkildə inkişaf etdiyini bir sıra mixi yazılar sübut edir. Urartu çarı I Arğişti e.ə. 779-cu ildə Manna və Buştu ölkələrinə hücum edərkən başqa qənimətlərlə yanaşı, 22529 baş iribuynuzlu heyvan aparmışdır [56].

Aydın məsələdir ki, göstərilən rəqəmlər Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycandan aparılan iribuynuzlu heyvanların çox az bir hissəsini təşkil edir. Ona görə də həmin ərazidə vaxtilə saysız-hesabsız qaramal naxırlarının olması şübhə doğurmur. Çox güman ki, qədim Atropatena və Albaniya torpaqlarından vaxtilə assurlar, urartular, midiyalılar, farslar və başqaları çoxlu mal-dövlət aparmışlar [57].

Qədim Mingəçevirdən eramızın ilk əsrlərinə aid abidələrdən tapılan osteoloji qalıqlar N.İ. Burçaq-Abramoviç tərəfindən tədqiq edilmişdir. Onun fikrincə, "İri-buynuzlu heyvan sümükləri iki cinsə mənsub olub, biri kiçik, digəri isə ortaboyludur. Nisbətən uca boylu olanın sümükləri müasir Kiçik Qafqaz cinsindən o qədər də seçilmir. Kiçikboylu sümüklər isə müasir Böyük Qafqaz dağ cinsinə yaxın olsa da, boyca ondan bir qədər kiçikdir" [58].

Aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələri və külli miqdarda sümük qalıqlarından aydın olur ki, antik dövr və ilk əsrlərdə qaramal durmadan inkişaf etmiş və daha qədim dövrlərə nisbətən sayca xeyli artmışdır. Eramızın II—III əsrlərində yaşayan yazıçı Elian Klavdi Kaspı torpaqlarında çoxlu iribuynuzlu heyvan naxırlarının olduğunu xəbər verir [59].

Dəfələrlə Azərbaycana hücum etmiş romalılar, sasanilər, köçəri tayfalar, ərəblər, səlcuqlar və başqa istilacılar bu ölkədən başqa qənimətlərlə yanaşı çoxlu mal-qara da aparmışlar.

Orta əsrlərdə əkinçilik təsərrüfatının tədricən inkişafı qaramalın, xüsusilə qoşqu

qüvvəsi kimi istifadə edilən öküz və kəlin artırılması daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Yer inşulanmasından başlayaraq, məhsulun yığılmasına qədər olan bütün proseslərdə bu qoşqu qüvvələri əvəzədlməz idi. Lakin qaramalın sayının artırılması və təcricən cinsinin yaxşılaşdırılması təkəcə qoşqu qüvvəsi deyil, həm də onun ətindən, südümdən, gönümdən istifadə etməyi qarşıya qoyurdu.

Azərbaycan Rusiya tərkibinə daxil olandan sonra başqa sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatında, o cümlədən mal-qarada da xeyli irəliləyiş olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, qaramalın cinsinin yaxşılaşdırılması və qulluq edilməsində özünü göstərmişdir. Hələ XIX əsrin 30-cu illərində tam olmayan məlumata görə Bakı əyalətində 20 min, Talış əyalətində 36 min, Qazax nahiyyəsində 42 min, Şəmşədil nahiyyəsində 15 min, Yelizavetpol dairəsində 45 min, Quba əyalətində 110 min baş iribuynuzlu heyvan olmuşdur [60]. Lakin tam olmayan bu məlumata əlavə olaraq onu demək olar ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qaramalın sayı daha çox olmuşdur. Bu da tamamilə təbiidir. Belə ki, Azərbaycanın maldarlıqla məşğul olan bir sıra rayonları nəzərə alınmamışdır. Nəzərə alınanları da tam və dəqiq hesab etmək olmaz.

XIX əsrin birinci yarısında dağətəyi və dağlıq ərazidə qaramal naxırları əsasən varlıların - xanların, bəylərin əlində cəmlənsə də, kəndlilərin də az-çox qaramalı olmuşdur.

XIX əsrin birinci yarısında qaramalın sayında xeyli artım olduğunu təkzibədlməz dəlillər təsdiq edir. 1858-ci ildə Quba qəzasında 83978, Bakı qəzasında 4281, Şamaxı qəzasında 136536, Nuxa qəzasında 57149, Şuşa qəzasında 258330, Lənkəran qəzasında isə 82785 baş qaramal olmuşdur [61]. Yelizavetpol qəzasında 1850-ci ildə 119795, Naxçıvan qəzasında 1849-cu ildə 20618, Car-Balakən dairəsində 1845-ci ildə 34970 baş iribuynuzlu heyvan qeydə alınmışdır [62].

XIX əsrin ikinci yarısında maldarlıq təsərrüfatı, o cümlədən onun əsas sahələrindən biri olan qaramalın sayı xeyli artmış və əhalinin ət, süd, yağ və gönə təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qaramaldan qoşqu heyvanı kimi əkinçilikdə və nəqliyyatda geniş istifadə edilmişdir.

XIX əsrin 60-cı illərinin sonunda Bakı quberniyasında 440906 baş Yelizavetpol quberniyasında isə 345554 baş qaramalın olduğu qeyd edilir [63]. Lakin bir həqiqət də var ki, bu göstərilən rəqəmlər yalnız siyahıya götürülənlərdir. Şübhəsiz ki, əhalinin fərdi təsərrüfatlarında siyahıda olmayan xeyli qaramal olmuşdur.

XIX əsrin 70-80-ci illəri barədə statistik məlumat tam olmadığından bu illərdə qaramalın inkişafı dinamikasını göstərmək qeyri-mümkün olmuşdur. Lakin əsrin son illərinə dair məlumat qane edicidir. 1899-cu ildə Bakı quberniyasında 237588 baş qaramal olmuşdur. Yelizavetpol quberniyasında isə tam olmayan məlumata görə qaramalın sayı 366028 başa qədər olmuşdur [64].

XX əsrin əvvəllərində də qaramaldan geniş istifadə edilmişdir. Əhali öz tələbatına uyğun olaraq maldarlığın bu mühüm sahəsinə xüsusi fikir vermişdir. Öz iqtisadi həyatlarında az rol oynamayan qaramalın cinsinin yaxşılaşdırılmasına və qulluq edilməsinə diqqət daha da artmışdır.

1902-ci ildə Bakı quberniyasında 256669 baş qaramal olduğu halda, 1913-cü ildə bu rəqəm 618253 baş olmuşdur. Yelizavetpol quberniyasında isə iribuynuzlu heyvanlar say etibarilə çoxluq təşkil etmişdir. Əslində bu ərazidə qaramalın sayı Azərbaycanın başqa rayonlarına nisbətən xeyli artıq olmuş və əsas maldarlıq zonasını təşkil etmişdir. 1902-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında qaramalın sayı 444318 baş, 1913-cü ildə isə 805338 baş olmuşdur [65]. Göründüyü kimi, bu quberniyada qaramal əvvəlki illərə nisbətən müqayisədilməz dərəcədə inkişaf etmişdir.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda xırdabuynuzlu heyvanlardan fərqli olaraq, qaramal cinsi sayca o qədər də çox deyildir. Bu ərazidə xalqın empirik təcrübəsinin məhsulu olan iki cins daha geniş yayılmışdır. Kiçik Qafqaz və Böyük Qafqaz cinslərinin tarixi minilliklərdən xəbər verir. Hər iki cins əsrlər boyu yerli əhalinin ən çox bəsləyib yetişdirdiyi heyvanlar olmuşdur.

Adından göründüyü kimi, Kiçik Qafqaz cinsi ən çox Kiçik Qafqazda və ona nisbətən yaxın olan dağətəyi ərazidə təşəkkül tapmış və yayılmışdır. Daha dəqiq desək, bu cins əsasən Kür çayının sağ sahilindən başlayaraq, Kiçik Qafqaz dağlarını əhatə etmişdir. Kiçik Qafqaz cinsi əsasən qızılı rəngdə olur. Lakin az da olsa onun qara, boz və sarı rəngli cinslərinə təsadüf edilir. Böyük Qafqaz cinsi isə əksərən qara rəngli olub, ən çox Böyük Qafqazda yayılmışdır. Lakin bu cinsin içərisində, az da olsa, başqa rəngli qaramala təsadüf edilir və bu cinsin yayılma arealı Kürün sol sahilindən başlayaraq, Böyük Qafqazı bürümüşdür [66]. Bu cinslərarasında müəyyən yaxınlıqlar vardır.

Самый наган

Bu cinslər köçmə maldarlıq şəraitinə uyğun olaraq yaylaq və qışlaqlarda otarılır. Müvafiq iqlimə dözməsi, sıldırımli dağ keçidlərindən keçməsi, dağın çətin şəraitində özünü örüşlərdə yemlə təmin etməsilə səciyyəlidir. Oturaq şəraitdə bu cinslər yaşayış məntəqəsinin ətrafındakı örüşlərdə otarıldı. Lakin təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq həmin cinslərin bu üstünlükləri ilə yanaşı, çəkili o qədər də çox deyildi. Bu cinslərin orta çəkisi 300-350 *kq-a* qədərdir. Onların südü yaral olsa da, nisbətən az idi.

Bu əsas cinslərdən başqa, bəzi gəlmə cinslər də olmuşdur. Azərbaycanın bir neçə qəzasında - Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa və başqa yerlərdə az miqdarda cins inəklərə - Rusiyanın cənubundan gətirilmiş çərkəz, boz, qırmızı və Don cinslərinə rast gəlmək olurdu [67].

Şübhəsiz, qaramaldan söhbət açarkən camış haqqında məlumat verməmək olmaz. Azərbaycanda qədim zamanlardan camışçılığın inkişafı üçün münasib təbii şərait olmuşdur. Camışçılıq Azərbaycanda qədimdən olsa da, orta əsrlərdə xeyli inkişaf etmişdir. Camış isti iqlimi daha çox sevir. Bu heyvan yayın isti çağlarında bataqlıqlarda, göllərdə, münasib su axmazlarında dincəlir. Lakin camışçılıq Azərbaycanda ən çox aran və dağətəyi zonalarda inkişaf etdirilir. Havaların soyuq olması ilə əlaqədar camış dağlıq yerlərdə çox az olur.

Qisabunuzlu camış qrupu Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmışdır [68]. Düzənlik zonalarında camışların diri çəkisi 500 *kq-a* qədər olduğu halda, dağlıq yerlərdə onun diri çəkisi 400 *kq-a* yaxın olur [69]. Azərbaycan camışları əsasən qara və boz rəngdə olur. Camışdan əsasən südlük, ətlük və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir. Camış ən dəyərli qoşqu qüvvəsi kimi daha çox istifadə edilmişdir.

Tarixən o qədər də qədim olmayan və iribuynuzlu heyvanlar qrupuna daxil edilən zebuya Azərbaycanda yalnız Lənkəran zonasının dağlıq ərazisində rast gəlmək olar. Zebudan qoşqu qüvvəsi və südlük heyvan kimi istifadə olunur. Zebunun çəkisi 150 *kq-dan* 250 *kq-a* qədər olur. Hər bir zebunun illik südvermə qabiliyyəti 200-400 *kq-dır*.

Qaramalın yaş xüsusiyyətlərinə görə xalq arasında adları vardır. Bu adlar onlara bir sıra səciyyəvi cəhətlərinə görə verilmişdir. Həmin adları növlərə görə vermək, şübhəsiz etnoqrafik baxımdan maraqlıdır. İnek doğanda balasına balaq, altı aylığa qədər buzov, 6 aydan bir ilə qədər olanda dana, 3 yaşlarında erkəyinə cöngə, dişisinə düyü deyilir, sonrakı illərdə dişisi inək, erkəyi öküz, döllüyü buğa adlanır. Camışın təzə doğulmuş balasına balaq, bir ilinə qədər danaça, 3 yaşlarında erkəyi kələçə, dişisi düyü, sonra erkəyi kəl, dişisi camış adlanır [70].

Qaramalın özünəməxsus xəstəlikləri vardır. Ən geniş yayılanlarından biri qızdırma xəstəliyidir. Bəzən bu xəstəliyə el arasında titrətmə də deyilir. Qızdırma xəstəliyini törədən əsas səbəblər iqlim şəraiti ilə əlaqədardır. İqlimin dəyişməsi, daha doğrusu, isti və ya soyuğun düşməsi ilə əlaqədar heyvanlarda bu xəstəlik baş verir. Qaramal naxırları yaylağa aparılanda və ya qışlağa qaytarılanda havanın dəyişkənliyi nəzərə alınır. İsti yay aylarında qaramal lazımı qaydada yemlənməyəndə, sudan korluq çəkəndə və ya çirkli su içəndə qızdırır. Əgər qaramal soyuq dəymədən qızdırarsa, onun yeri isti saxlanılır, bəzən də palanlanır, istidən qızdıranda isə havanın mülayimliyi

gözlənilir. Qızdıran heyvanı xalq üsulu ilə müalicə edərkən onu üzüm yarpağı ilə yemləyirlər. Bəzən də turşu lavaşı qaynadıb suyunu verir və ya ağartı içirdirlər.

Qaramal xəstəliklərinin ən ağırlarından biri yoluxucu dabaq xəstəliyidir. Bu xəstəlik zamanı heyvanın baldırı tutulur, dirnaqlarının arası və ağız yara olur. Dabaq xəstəliyində heyvanı çəhlimli və rütubətli yerdən qoruyub, ən çox tozlu yerlərdə və quru şumda gəzdirirlər. Bundan əlavə heyvanı isti yerdə saxlayırlar. Heyvanı müalicə edərkən onun ayaqlarına qara neft, naftalan çəkirlər. Bu xəstəlik zamanı da heyvanın ağızına qaynadılmış lavaşa suyundan töküüb içirirlər.

Yaman xəstəliyində qaramalın və atın bədəninin bu və ya digər hissəsində şiş əmələ gəlir. Bu xəstəliyi müalicə etmək üçün qızdırılmış şişi yamanın üstünə basıb, bir neçə dəfə dağlayırlar.

Qaramal həm də ota düşür və xəstələnir. Uzun müddət quru alaf yeyən heyvan göy otu birdən və çox yeyəndə köpüb-zəhərlənir. Bu xəstəliyin müalicəsində heyvanın qulağını biçaqla çərtib, qanını alırlar, ayran və qatıq içirirlər. Bəzən də qamını ovurlar.

Qaramalın ayağı sınıda və çıxanda onu sınıqçılar müalicə edirlər. Bəzən na.xırçılar da bu işi bacarırlar. Heyvanın sına ayağına yumurtalı yaxı xəmir qoyub, sonra isti yun parça və ya palaz dolayırlar. Üstündən yastı ağac çiliklər qoyub sarıyırlar. Çıxığı isə əl ilə sıyıb yerinə salırlar. Heyvanı qurd-quş yaralayanda həmin yerə dağ olunmuş yağ, qatıq və ya qaymaq çəkirlər.

Qaramala qulluq qaydası qoyuna nisbətən bir qədər çətindir. Hər bir qaramal naxırında 150-200 baş heyvan olur. Bu rəqəm az və ya çox da ola bilər. Hər naxırda 2 nəfər naxırçı olur. Bəzi yerlərdə, xüsusilə qərb zonasında naxırçıya sığırçı da deyilir. Hər 70-100 baş buzova iki nəfər buzovçu xidmət edir. Camış naxırlarında heyvanların sayı nisbətən az olur.

Naxırçı və buzovçu bir qayda olaraq yarım il müddətinə tutulurdu. Onların əmək haqqında da fərq vardır. Belə ki, naxırçılar daha çox zəhmət çəkdiklərindən haqları da artıq olurdu. Zəhmət haqqı taxıl, pul, bəzən də heyvan verməklə ödənilirdi. 6 ay qurtarandan sonra yenə də 6 aylığa danışılırdı. Bəzən bu danışıq bir il və ya daha çox müddətə də olurdu. Naxırçı və buzovçunun geyim və ərzaqla təmin edilməsi əvvəlcədən şərtləşdirilirdi. Naxır sahibinin onları nə dərəcədə təmin edib-etməməsi sövdələşmədən asılı olurdu.

Adətən, naxırçı alatorandan naxırın örüşə aparar, şər qarışanda qaytarardı. Naxır əsasən tövlə şəraitində saxlanırdı. Tövlə gündə bir, bəzən də iki dəfə kürünüb təmizlənir və qurudulurdu. Tövlə şəraitində bəslənən qaramal üçün yem tədarük edilirdi. Yem tədarükü heyvanın sayına görə müəyyənləşdirilirdi. Düzənlikdən fərqli olaraq dağ və dağətəyi zonalarda azı dörd-beş ay heyvan tövlə şəraitində saxlanılırdı. Həmin müddətdə heyvana gündə iki dəfə alaf verilirdi.

Qaramal üçün yaşıl və quru ot, saman, küləş, yonca, kəpək, arpa və arpa yarması əsas yem sayılır. Bol otu olan biçənəklər, əvvəlcədən qoruqçular tərəfindən qorunur və suvarılır. Biçənəklər suvarma iqlim şəraiti və otun bolluğu ilə əlaqədar olaraq, ildə iki-dörd dəfə əsasən kərənti - dəryaz ilə biçilir. Biçilmiş sahədə ot quruyandan sonra

lodaya yığılır və araba ilə daşınaraq münasib yerdə tayaya vurulur. Ot çox olduqda ondan ilanyalı tayası düzəldilir, az olduqda sadəcə olaraq tayalara vurulur. Ot tədarükü əsasən yaz və yay aylarında edilir. Taxılın küləşindən də eyni qaydada düzəldib münasib vaxtlarda heyvana verilir. Daha çox arpa samanı hazırlayanlar onu samanlıqda saxlayıb qış aylarında istifadə edirlər. Arpa, kəpək və yonca ən çox boğaz, xəstə və qışdan arıq çıxan heyvanlara verilir.

Qaramala aranda yaz aylarında və yaylaqlarda bir neçə ay duz verilir. Çox vaxt daş duz heyvanın yalaması üçün münasib yerlərə qoyulur. Heyvan gəlib onu yalayır. Lakin əzilmiş duzu da heyvanlara verirlər. Əzilmiş duz sal qayaların və ya köhnə palazların üstünə tökülür.

Süd məhsulu. Süd məhsulunun emalı maldarlığın tarixi qədər qədim olub, insanların gündəlik həyatında mühüm rol oynamışdır. Çox ola bilsin ki, qədim insanlar heyvanları əhliləşdirib yeni təsərrüfat sahəsi kimi maldarlığı meydana gətirəndə onun əti, gönü ilə yanaşı, südündən istifadə etməyi nəzərə almışlar. F.Engels "Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi" adlı əsərində yazır ki, "Şərqdə barbarlığın orta pilləsi süd və ət verən heyvanları əhliləşdirməkdən başladı" [71].

Azərbaycanda süddən geniş istifadə etmə qaydaları təxminən Neolit dövrünə aid edilə bilər. Yəqin ki, bu ərazidə yaşayan qədim əhali qaramalın ətilə bərabər südündən də geniş istifadə etmişdir. Həmin dövrdə dulusçuluq sənətinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar, südün sağılması və ondan müxtəlif məhsulların hazırlanması üçün sadə gil qablardan geniş istifadə etmişlər. Lakin bu dövrdə dulus və ağac qablarla yanaşı,

heyvanın gönü, dərisi və qarnından da süd məhsulunun istehsalı və saxlanılmasında istifadə edilmişdir. Lakin həmin dövrün süd məhsulunun istifadəsində işlədilən qabları müəyyənləşdirmək son dərəcə çətindir. Bir də istehsal münasibətlərinin aşağı olduğu bir zamanda bu məsələ ilə əlaqədar xüsusi qabların hazırlanmasına bəlkə də lüzum yox idi. Çox güman ki, eyni qab müxtəlif məqsədlər üçün işlədilirdi.

Belə bir ehtimal da ortaya çıxır ki, Azərbaycanda ilk maldarlıq təsərrüfatı dövründə qaramal çoxluq təşkil etdiyindən və başqa heyvanlara nisbətən çox süd verdiyindən onlardan bu məqsəd üçün daha geniş istifadə etmişlər.

Azərbaycan və eləcə də qonşu ölkələrin çoxunda qoyun südündən pendir, qaramalın südündən isə əsasən yağ hazırlanır. Heç şübhəsiz, uzaq keçmişlərdən xəbər verən bu ənənə sonralar da davam etdirilmişdir.

Azərbaycanda bir qayda olaraq sağmal inək və camışları qadınlar sağırılar. Bu, qonşu ölkələrdə də belədir. Görünür, bu ənənə çox qədimlərlə, bəlkə də ibtidai icma quruluşu dövrü ilə bağlı olmuşdur. Adətən südlü heyvan yelinindən bəlli olur. Yelinin böyüklüyü heyvanın südlülüyünü bildirir. Bəzən süd yelində çox olanda məməciklərdən damcı-damcı tökülür. Bir qayda olaraq sağmal inək gündə iki dəfə - şər qarışanda və dan yeri qızaranda sağılır. Sağmal heyvanı sağmaq üçün sağıcı qadın boğazı çatılı buzovu inəyin altına buraxır. Buzov inəyin məməciklərini əmib yumşaldır. Sağıcı məməciklərin yumşaldığını barmağı ilə yoxladıqdan sonra buzovu inəyin qabaq ayaqlarına bağlayır. Sonra sağıcı əllərilə məməcikləri sıgallaya-sıgallaya südü "sərnice" və ya "goduş" adlanan xüsusi qablara sağır. İnəyin yelinində süd çox olanda sağıcı məməcikləri barmaqlarının arasında bərk sıxa-sıxa, süd azalanda isə çəkib darta-darta sağır. Südü qurtarandan sonra buzovu açib inəyin altına buraxır və yenidən onu bir qədər əmizdirir.

Sağıcı sağıma başlayandan qurtarana qədər inəyin südünü verməsi və "könlünü almaq" məqsədilə həzin və yalvarıcı bir səsle eydirə-eydirə sayaçı sözlərdən ibarət müxtəlif bayatılar oxuyur. Oxunan eydirmələr inəyin dəlisovluğunu azaldır, xoşhallandırır və sağıma hazırlayır. Eydirmədə inəyin yaraşığı, balasının gözəlliyi, ağırtısının yararlılığı və çoxluğu tərənnüm və tərif edilir. Xalq arasında sağmal inəyin demək olar ki, hamısının müvafiq adları olur. "Qaragöz", "Sənəm", "Gəlin", "Gözəl", "Maral", "Ceyran" və onlarca başqalarını göstərmək olar. Eydirmə o qədər şirin, inandırıcı və həzindir ki, insana layla təsiri bağışlayır. Sağıcı inəyin qəlbini oxşayır, könlünü alır. O, inəyin əvvəlcə boynunu sıgallayır, belini qaşır:

Maral maral, ay inəyim,
Qarnı xaral, ay inəyim.
Qatığını bıçaq kəsməz,
Südü yaral, ay inəyim [72].

Sonra sağıcı inəyin yelinini sıgallayır:

Dağlar qoynu meşədi,
Nərgizdi, bənövşədi.
Yelinin ay parçası,
Əmcəklərin şüşədi.

Naxırın gözü maral,
Dilimin sözü maral.
Çöldə gəlin yerişli,
Qapıda quzu maral [73].

Adətən, inəyin yelini gələndə, əmcəyi çatlayanda və yara olanda onun sağılması çətinləşir:

Balası göyçəyim ceyran,
Mayası çiçəyim ceyran,
Əllərim sığal çəkər,
Ağrımız əmcəyin ceyran [74].

Bəzən də yeni doğan inək balasını almır (qəbul etmir) və ya balası ölür. Belə şəraitdə inəyin sağılması daha müşkül olur, sağıcıdan böyük ustalığ tələb edir. Sağıcı ölmüş buzovun gönünü başqa bir buzovun üstünə qoyub eydirə - eydirə, nazlaya – nazlaya min dil tökür, yalvarır:

Anam a, gəlin inək,
Sonam a, gəlin inək,
Mənim qaragöz anam,
O gözlərə qurbanam.
Balam ay layla, ay layla.
Körpəm ay layla, ay layla.

Şübhəsiz, xalqımızın arasında rəngarəng eydirmələr yüzlərcədir. Bu eydirmələr folklor və etnoqrafik baxımdan böyük mənə və məzmun kəsb edir.

Çox güman ki, qədimdə südü ağac, gil qablara (saxsı goduşa), sonralar isə mis sərnic və ya vedrələrə sağmışlar.

Sağılmış inək südündən əsasən yağ hazırlanır. Qatıq almaq üçün bişirilmiş südə çalası qatılır. Qatığın tez gəlməsi üçün çalınmış süd isti yerdə saxlanılır. Bəzən də çalınmış qabın üstü qalın parça ilə örtülür. Hazır olan qatıqdan yağ almaq üçün onu iri qablara tökür və bir müddət saxlayırlar. Yağ daha çox qaymaqdan hazırlanır. Bişirilmiş süd iri təkne tabaqlara tökülür. Bir müddətdən sonra südün üzü qaymaq tutur. Qaymağı yığıb saxlayırlar. Adətən, qatıq və qaymaq dəridən hazırlanmış tejenlərdə bir müddət saxlanılır. Sonra

tejəndəki yığıntı müxtəlif quruluşlu nehrələrdə çalxanır [75].

Azərbaycanda yağın hazırlanmasının çox qədim tarixinin olduğunu arxeoloji qazıntılardan tapılan maddi mədəniyyət qalıqları təsdiq edir. Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti abidələrindən aşkar edilən və e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid olan gil nehrələr bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Nehrələrdən Tunc və Dəmir dövrlərində daha geniş istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda arxeoloji qazıntılardan tapılan gil nehrələr XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində istifadə edilən gil nehrələrlə demək olar ki, eynilik təşkil edir [76]. Son zamanlara qədər işlədilən qalın divarlı gil nehrələrin oturacağı yastı, ortadan bir qədər xaşal və nisbətən uzunsov boğazlıdır. Konusşəkilli bu nehrələrin ağızı çölə tərəf bir qədər qatlanmış vəziyyətdədir. Nehrənin boğazından bir qədər aşağı, qaba paralel yarımdairəvi quruluşlu qulpu olur. Qulpun altından çıxıntılı dəlik yerləşir. Yığıntını yaxşı çalxamaq məqsədilə nehrənin içəri tərəfindən çıxıntı-məməciklər düzəldilir. Bəzən də içəridən dalğavarı xətlər çəkilir. Eyni məqsəd üçün nehrənin içərisinə qaşığı, bıçaq və başqa şeylər də qoyulur.

Adətən, yığıntı gil nehrənin ortasından yuxarıya qədər tökülür. Yığıntıya qışda ilıq, yayda soyuq su qatılır. Sonra nehrənin ağızı sələ ilə sələnir və möhkəm bağlanır ki, içindəki ağartı tökülməsin. Gil nehrənin tez sınıması üçün onu çalxayan zaman altına torpaq tökülür, ya da yumşaq ot, dəri və ya palaz salınır. Nehrənin çıxıntılı deşiyi qarğı, nazik çubuq və ya əski parçası ilə tıxanır. Nehrəni çalxayan onun qulpundan tutub aşağı basır və yuxarı qaldırır. Yığıntı nehrənin içində çalxalanıb yağa çevrilir. Yağın hazır olub-olmamasını öyrənmək üçün deşikdəki tıxacı çıxarıb baxırlar. Əgər tıxacda xırdaca yağ dənələri görünərsə, deməli, yağ hazırdır. Yağ hazır olanda nehrənin sələsi açılır və yağ əl ilə yığılıb çıxarılır. Təcrübə göstərir ki, 16-19 l inək südündən 1 kq yağ alınır. Şübhəsiz, südün yağlılığı ilə əlaqədar bu rəqəm dəyişə də bilər. Camışın isə 12 l südündən 1 kq yağ alınır.

Gil nehrələr daha çox oturaq maldarlıqla məşğul olan əhali arasında yayılmışdır. Belə nehrələr köç zamanı tez sındığından o qədər də əlverişli deyildi. Ona görə də "arxıd" adlanan ağac nehrələrə ehtiyac daha çox olurdu.

Çox güman ki, ağac nehrələr köçmə maldarlıq şəraitində meydana gəlmişdir.

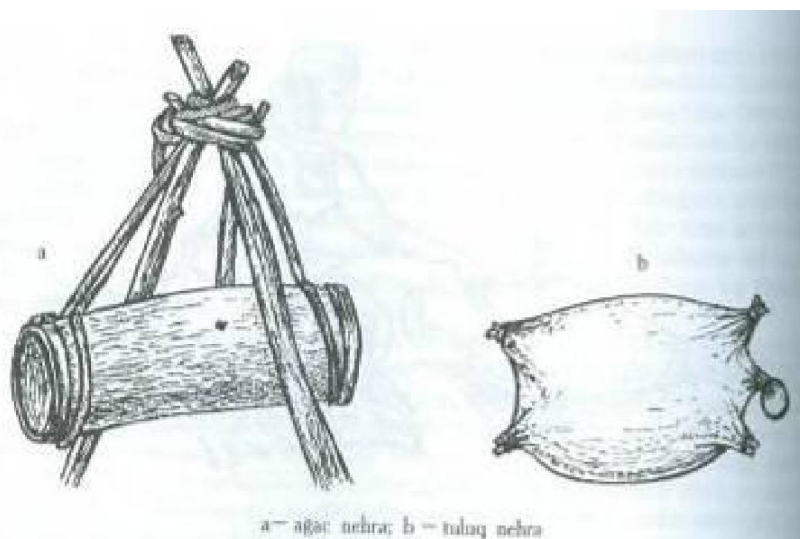

Əgər belədirsə, ağac nehrələrin Azərbaycanda hələ e.ə. III minillikdən istifadə edilməsi ehtimalı ortaya çıxır. Ağac nehrələrin XIX əsr və XX əsrin birinci rübündə Kiçik və Böyük Qafqaz dağları və dağətəyi zonalarında daha geniş yayıldığını etnoqrafik materiallar da təsdiq edir. Əsasən möhkəm ağac növündən hazırlanan nehrələr ellips şəklində olur. Bu növ nehrələrin uzunluğu 100-120 sm, diametri isə 25-35 sm-ə qədər olur. Ağac nehrələr həm içi yonulmuş bütöv ağacdən, həm də taxtadan hazırlanır. Ağac nehrənin tən ortasında ağartını tökmək üçün diametri 8-10 sm-ə qədər olan deşik düzəldilir. Silindrik ağac nehrələrin hər iki tərəfinə dəmir halqalar keçirilir. Bu halqalar nehrənin möhkəmliyini saxlayır və ona keçirilən ipin çıxmamasını təmin edir. Bəzən bu halqalardan əlavə, nehrənin tərəflərinə ağac çıxıntılar mıxlanılır [77].

Nehrəni çalxalamaq üçün əvvəlcə üç ağacdən ibarət çatma qurulur. Çatmanın ayaqları yerə basdırılır. Ucları bir yerə çatılaraq bağlanır. Nehrə hər iki tərəfdən sicim, örkən və ya uzun çatı ilə bağlanıb üç ayaqlı ağac çatmadan asılır. Sonra qatıq və ya qaymaq yığıntısı çatmadan asılan nehrəyə tökülür. Təxminən ortasından bir qədər yuxarı tökülən yığıntıya bir az da su qatılır. Sonra ağzı əski və ya sələ ilə örtülür. Ağac nehrənin də içərisinə qaşq, xırda çaydaşı və çilinglər atılır ki, çalxalama prosesini nisbətən sürətləndirsin [78]. Ağac nehrəni əksər hallarda iki qadın, bəzən də bir qadın çalxalaya bilir. Kəndirin ortasından tutan qadınlar onu irəli-geri itələməklə çalxalamağa başlayırlar. Yağın hazır olmasını bilmək üçün nehrənin ağzındakı sələni açıb həm nehrənin içinə, həm də sələyə yığılan yağ dənələrinə baxırlar. Bu qayda ilə yağın alındığını müəyyən edirlər. Nehrənin içindəki hazır olan yağı əl ilə götürüb ayrandan ayırırlar. Ağac nehrələrdə daha tez və çox yağ çalxalamaq mümkündür [79].

Yığıntının saxlanması və onun çalxalanıb yağ alınmasında qoyun və keçi dərisindən geniş istifadə edilmişdir. Adətən, kəsilmiş xırdabuynuzlu heyvanın dərisini soyub, bir qədər duzladıqdan sonra astar üzünə çevirirlər. Duzlanmış dəri bir müddət günün altında qurudulur. Sonra yunu və ya qılı yolunub yenidən qurudulur. Daha sonra qurudulmuş dəri suda yuyub yumşaldırlar. Dərinin qolları tikilir və bağlanır. Boğaz hissəsinə isə möhkəm əymə çubuq keçirilib tikilir. Belə tuluq-tejəndə əsasən yığıntı saxlamaqla yanaşı yağ da almaq mümkündür. Belə tuluq-nehrələrdə yağı çalxalamaq qaydası da müxtəlifdir. Bir qayda olaraq tejənin ortasına qədər yığıntı tökülür və ona bir az su əlavə edilir, ağzı bağlanır və yerə qoyulur. Tejənin üstündə müxtəlif istiqamətdə əl gəzdirilir və müəyyən vaxt keçəndən sonra yağ hazır olur. Tejədəki yağı sığıyaraq başqa bir qaba tökür və yağı ayrandan ayırırlar. Lakin tejəni həm də

a – ağac nehrə; b – tuluq nehrə

ağac nehrə kimi çatmadan asıb yağ alırlar. Tejənin qollarına düz ağac bərkidilərək onu çatmaya keçirib irəli-geri itələmək yolu ilə çalxalayırlar. Nehrənin üstündən keçmək, onu natəmiz yerdə saxlamaq olmazdı. Hamilə qadını nehrə çalxalamağa qoymazdılar. Nehrənin üstündən dualar asılandı. Nehrə çalxanan zaman müxtəlif bayatılar oxunardı

Çalxa-çalxa yağ olsun,
Balam yesin sağ olsun.

Bir qayda olaraq, yağa soyuq su töküüb onu bir qədər qatılaşıdıraraq və əldə yumurlayıb, qalan ayrıntı təmizləyirdilər. Sonra yağa bir qədər duz vurub iri saxsı küplərə doldurur və ağzını sələ ilə bərk bağlayardılar. Lakin maldarlıqla məşğul olan əhali yağı əsasən qurudulmuş heyvan qarını saxlayırlar. Təmizlənmiş heyvan qarını yaxşı yuyulur, sonra duzlanıb qurudulur. Bir müddət keçəndən sonra yenə də suda yuyub içərisinə duzlu yağı basıb doldurur və ağzını möhkəm bağlayırdılar. Əhali arasında qarın yağı daha üstün tutulur. Əvvəla, qarın yağı yaxşı saxlayır. Digər tərəfdən də qarın yağı çox vaxt dağda hazırlanır. Heyvan dağda qiymətli ot və müxtəlif çiçəklər yediyindən yağı daha keyfiyyətli olur. Təsadüfi deyil ki, el arasında deyilir: "Dağ yağıdı, çiçək kimi sapsarıdı".

Qaramaldan emal edilən yağın bir qismi əhalinin tələbatını ödəyir, digər qismi bazarlarda satılırdı. Təkcə 1845-ci ildə Azərbaycanın altı qəzasında 20560 pud yağ satıldığı qeyd edilir [80].

Azərbaycanda əhali əsrlər boyu şordan istifadə etmişdir. Adətən, yağı alınmış ayrıntı iri qazana töküüb qaynadırlar. Qaynanmış ayrıntı torbalara tökürlər. Sonra bərk sıxıb bir daş altına, bir daş üstünə qoyurlar, suyu süzüləndən sonra şoru torbadan çıxarıb bir az duzlayır və küplərdə saxlayırlar [81].

Tuluq (tejan)

Ayran və qatıqdan düzəldilən süzmə də əhalinin geniş istifadə etdiyi süd məhsullarındandır. Süzməni almaq üçün ayranı və ya qatığı torbaya tökür və müəyyən yerdən asırlar. Bir neçə gün keçdikdən sonra su süzülür və qatılaşır. Alınan kütlə süzmə adlanır. Süzmədən bəzi sulu xörəklər bişirilir və ya ayrıca yeyilir.

Süzmədən qurut da hazırlanır. Adətən, alınan kütləyə duz qatılır. Sonra onu əldə yumruq boyda yumurlayıb parça-palazın üstünə düzüb daş kimi olana qədər qurudurlar. Qurumuş qurut əvvəlcə isti suda yuyulur ki, üstünün xarab olan hissəsi, tozu getsin. Sonra lazım odan qədər götürülüb bir qaba qoyulur və bir az su tökülür. Əli ilə barmaqların arasında suda sürtə-sürtə qurudu əzib məhlul alır və istənilən xörəklərə tökürlər.

Xalq arasında qaramalın əti yüksək qiymətləndirilsə də, qoyun əti daha üstün tutulur. Yaşlı qaramal ətinə nisbətən dana əti, cavan cöngə və düyü ətinə üstünlük verilir. Lakin camış əti o qədər də yüksək qiymətləndirilmir. Qaramalın ətindən xalqımız onlarca ləziz xörəklər hazırlayır.

Qaramalın gönündən də məişətdə geniş istifadə edilmişdir. Təzə kəsilən malın gönü əvvəlcə duzlanır və qurudulur. Əhali ondan gön, nehrə, qayış və xüsusilə çarq hazırlayır. Bəzən də satırlar. Qurudulmuş göndən dabbaglar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər.

Azərbaycanda qaramal əsrlər boyu əhalinin maldarlıq təsərrüfatında mühüm rol oynamış və ondan əsasən ətlik, südlük və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir.

ATÇILIQ

Göy at, yalına qurban,
Tirmə şalına qurban.
Sən məni yara yetir,
Polad nalına qurban.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqədar olaraq minilliklər boyu ata böyük ehtiyac olmuşdur. Yerli əhalinin təsərrüfat məişətində mühüm rol oynayan at ən qiymətli xalq nəqliyyat vasitələrindən biri kimi geniş yayılmışdır.

Cənubi Qafqazda atçılığın inkişaf tarixi qaramal və qoyunçuluğun tarixinə nisbətən xeyli cavan olub, əsasən Tunc dövrünün məhsuludur. Lakin son zamanlarda arxeoloji qazıntılardan əldə edilən bəzi osteoloji qalıq atçılığın Neolit dövründə təşəkkül tapdığını söyləməyə imkan verir. Bu baxımdan Muğanda Əlikömək təpə qədim yaşayış yerindən tapılan at sümükləri müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin sümüklərin tədqiqi göstərdi ki, hələ altı-yeddi min il bundan əvvəl